

Eskiyeni

ISSN 1306-6218 eISSN 2636-8536 Başlangıç 2006

Yayıncı Anadolu İlahiyat Akademisi

Makale Süreç Raporu

Makale Başlığı: Ülfet Görgülü. İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021. XII+210 s. ISBN 978-625-7672-44-3

Rapor Tarihi: 19-09-2022

Süreç ve Raporlama Sistemi: DergiPark

İÇERİK

1. MAKALE ÜST VERİSİ

2. YAZARIN EKLEDİĞİ MAKALE DOSYALARININ İLK HALİ

3. DEĞERLENDİRME SÜRECİ

a. Hakem Değerlendirmeleri

b. Editör Kararı

c. Yazardan Gelen Revizyon Dosyası

4. EDİTÖR SON KARARI

1. MAKALE ÜST VERİSİ

Makale Başlığı(en)	Ülfet Görgülü. Interventions in the Human Genome: Ethical Discussions - Jurisprudential (Fiqhi) Approaches. Ankara: Türkiye Diyanet Publications. 2021. XII+210 s. ISBN 978-625-7672-44-3
Makale Başlığı(tr)	Ülfet Görgülü. İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021. XII+210 s. ISBN 978-625-7672-44-3
Gönderilme Tarihi	25-04-2022
Öz (en)	<p>One of the vital and constantly changing fields regarding current issues in Islamic law is medicine and health-related issues. In this context, it is noteworthy that a study on medical interventions to the human genome and the use of CRISPR-Cas9 technology in this direction has not been conducted until recently. Ülfet Görgülü's work titled Intervention in the Human Genome: Ethical Discussions-Jurisprudential (Fiqhi) Approaches, is very important because it is the first study to fill this gap in Turkish literature. In the present study, it is aimed to examine the work in question, which deals with the individual and social effects of genetic interventions in the human genome for treatment, research, development and improvement purposes.</p>
Öz (tr)	<p>İslam hukukunda güncel meselelere dair hayati öneme sahip ve sürekli değişim içinde olan alanlardan biri de tıp ve sağlık ile ilgili konulardır. Bu bağlamda insan genomuna yapılan tıbbi müdahaleler ve CRISPR-Cas9 teknolojisinin bu yönde kullanımına dair bir çalışmanın yakın zamanlara kadar yapılmamış olması dikkat çekicidir. Ülfet Görgülü'nün İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar isimli eseri sözü edilen boşluğu doldurmaya yönelik ilk çalışma olması sebebiyle oldukça önemlidir. Bu yazıda insan genomuna tedavi, araştırma, geliştirme ve iyileştirme amaçlı yapılan genetik müdahalelerin bireysel ve toplumsal etkilerini fıkhi açıdan ele alan söz konusu eserin incelenmesi amaçlanmaktadır.</p>
Anahtar Kelimeler (en)	Islamic law, Bio-fiqh, Maslahah, Mafsadah, Bioethics, Genetic intervention, CRISPR-Cas9

Anahtar Kelimeler (tr)	İslam Hukuku, Biyofıkıh, Maslahat, Mefsedet, Biyoetik, Genetik Müdahale, CRISPR-Cas9
Makale Türü (tr)	Kitap İncelemesi
Makale Türü (en)	Book Review
Konular (tr)	Din Bilimi
Konular (en)	Religion
Yazarlar	Miyase YAVUZ ALTINTAŞ , miyaseyavuz@gmail.com, ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ, İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

2. YAZARIN EKLEDİĞİ MAKALE DOSYALARININ İLK HALİ

TAM METİN

Başlık: genom-Kitap Değerlendirmesi.docx

Kitap Değerlendirmesi

Ülfet Görgülü. *İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021. XII+210 s. ISBN 978-625-7672-44-3

Öncesinde bir takım çalışmaların, denemelerin yapıldığı bilinse de ilk kez CRISPR-Cas9 teknolojisi ile genetik müdahalede bulunulmuş ikiz bebeklerin Çin’de, 25 Kasım 2018 tarihinde doğduğunun ilanı ile insan genomuna müdahale tartışmaları uluslararası arenada yaygın bir şekilde tartışılır hale geldi. Çalışmanın sıhhati ve metodolojisi eleştirilse de bu haber insan genomuna müdahalenin sonuçlarının artık görülebilen bir vakıya dönüştüğünün göstergesi oldu.

Diğer canlı türlerinin genetik özelliklerine müdahale edilmesi ise uzun zamandır söz konusu. Öyle ki artık GDO’lu (Genetically Modified Organism) besinlerin insan ve hayvan sağlığı üzerinde yaptığı tahribatlar ve ekolojik dengeyi tehdidi hayatımızın çok içinde bir problem. Bitki ve hayvanlarda yaratılışı değiştirme; ırk ıslahı, genetiği değiştirilmiş bitkiler vb. daha önce farklı çalışmalarda ele alınmış olsa da insan genomuna özellikle germ hattına müdahale ve CRISPR-Cas9 teknolojisi daha önce Türkçe literatürde fıkhi açıdan ele alınmamıştı. Bu anlamda transhümanizm’in¹ pek çok mecrada tartışıldığı günümüzde, konuyu fıkhi açıdan ele alan, Ülfet Görgülü’nün *İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar* isimli çalışması önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Yazar bu çalışmada genom araştırmalarının, sağlık kapsamına giren ve sağlığı aşan uygulamaların sonuçlarının bireysel ve sosyal etkilerini fıkhi açıdan değerlendirmeyi ve esas itibarıyla “fıkıh-ahlak bütünlüğü içinde ilkesel düzeyde bir çerçeve” oluşturmayı amaçlamaktadır (s. XI). Çalışma *Giriş ve Sonuç* bölümleri hariç *Genoma Müdahaleyle İlgili Etik Tartışmalar* ve *Genoma Müdahaleyle İlgili Fıkhi Yaklaşımlar* olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. *Giriş* bölümünde (ss. 1-18) konunun güncel değeri, yapılan etik tartışmalar ve yazarın fıkhi mülahazalarına altyapı oluşturması bakımından gen ve genomun ne olduğu, İnsan Genom Projesi’nin mahiyeti, genetik mühendisliği ve genom düzenlemenin içeriği ve hedefi, bu bağlamda CRISPR-Cas9 tekniğinin önemine dair bilgiler verilmektedir.

Görgülü, *Genoma Müdahaleyle İlgili Etik Tartışmalar* isimli birinci bölümünde (ss. 19-93) *Somatik Genom Düzenleme ve Germ Hattı Genom Düzenleme* olmak üzere temel iki müdahale çeşidi olduğunu; germ (soy) hattı genom düzenlemenin iyileştirme/geliştirme amaçlı kullanılırken somatik genom düzenlemenin tedavi ve geliştirme amaçlı olmak üzere iki kullanım şeklinin bulunduğunu vurgulayarak, konuyu gerek teknik ve etik tartışmaları ele aldığı birinci bölümde gerekse fıkhi açıdan değerlendirdiği ikinci bölümde bu tasnife dayanarak incelemektedir. Somatik genom düzenleme genetik hastalıkların tedavisinde faydası riskinden daha fazla olduğu gerekçesiyle genel olarak kabul edilmektedir. Geliştirme amaçlı kullanımına ise fiziksel ve bilişsel kapasiteyi arttırma, kendini normların üzerine çıkarma, bu teknolojilere ulaşma imkânı olmayanlara karşı ayrımcılığa yol açma gibi gerekçelerle karşı çıkmaktadır. Yazarın bu endişeyi, bireysel performansı arttırmaya yönelik refah merkezli bir yaklaşımdansa ahlaki gelişimin desteklenmesi vurgusu ile paylaştığı anlaşılmaktadır.

¹ Bilim ve teknoloji aracılığıyla insan türünün biyolojik ve zihinsel sınırlarını aşmayı amaçlayan felsefi, sosyal ve siyasi bir hareket; bu üstün insan ırkının gelecekte hakimiyetini ön gören akım. Bkz. Halim Alperen Çıtak, “Transhümanizm Karşısında Hukuk Devleti İdeali”, *İnsan Hakları Yıllığı* 38 (2020), 1-40.

Literatürde asıl tartışılan müdahale türü olan ve insan embriyolarında yapılan araştırmalarda bilgiyi arttırma, genetik hastalıkların geçişini engelleme, somatik hücre düzenlemeleriyle tedavi edilemeyen birden fazla dokuyu etkileyen genetik hastalıkların tedavisi, fizyolojik ve zihinsel geliştirme gibi kullanım amaçları olan germ hattı genom düzenleme çalışmada detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Görgülü konu ile ilgili etik tartışmaları ve öne sürülen argümanları biyomedikal etiğin temel ilkeleri olan zararsızlık, yararlılık, otonomi (özerklik) ve adalet prensiplerinden hareketle oluşturduğu kriterler doğrultusunda on başlık altında incelemektedir. Yazarın bu kısımda genellikle söz konusu müdahale türünün uygulanmasına yönelik mevcut leh ve aleyhteki görüşleri açıklamakla yetinerek sınırlı yerde benimsediği görüşü kısaca ifade ettiği gözlemlenmektedir (bkz. ss. 53, 82). Mesela, *Embriyonun Ahlaki Değeri* ile ilgili argümanların ele alındığı kısımda cenin hukukuna dair kıymetli bir çalışması olan yazarın mevcut tartışmada açıklımlar yapması metnin zenginleşmesine katkıda bulunabilirdi (ss. 58-59). Bu bölümde son olarak genoma yapılan müdahalelere ilişkin kurumsal kararlara ve hukuki sözleşmelere temas edilmiştir. Bu bağlamda tedavi amaçlı somatik hücre genom düzenlemenin olumlu karşılanırken, kalıtsal genom düzenlemenin bazı taraflarca desteklense de gen modifikasyonuna sıcak bakılmadığı ya da tamamen karşı çıktığı görülmektedir.

Görgülü'nün zengin bir literatüre dayanarak, konunun teknik kısmı ile ilgili alt yapısı olmayanların dahi rahatlıkla anlayabileceği şekilde mevzuyu ele alması, tasnifi ve kullandığı açık anlaşılır dil ile birinci bölümün fihhi yaklaşımların ele alındığı ikinci bölüme iyi bir temel teşkil ettiği ortadadır. Bununla birlikte temelde somatik ve germ hattı genom düzenlemeye dair etik tartışmalarda serdedilen görüşlerin sunulduğu bu bölümün birçok yerinde okurun zihninde yazarın kendi pozisyonuna ve görüşlerine dair soruların dönmesi ihtimal dâhilinde gözükmemektedir. Dolayısıyla yazarın bu bölümde çoğunlukla tanımlayıcı (deskriptif) bir usul benimsediği söylenebilir. Bölüm sonu değerlendirmesi nispeten yazarın sesinin duyulduğu, bu müdahale çeşitleri ile alakalı nerde durduğunun anlaşıldığı bir yer olmakla birlikte ikinci bölüm artık bu hususların net bir şekilde ortaya konduğu bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genoma Müdahaleyle İlgili Fihhi Yaklaşımlar isimli ikinci bölümde (ss. 95-178) Görgülü, genoma müdahale türlerinin şekli, sebepleri ve muhtemel sonuçlarını dikkate alarak değerlendirmekte ve bu doğrultuda konuyu fihhi açıdan insan olmanın anlamı ve değeri, makâsîd doktrini, sedd-i zerâi' ve ihtiyat ilkesi, adalet düşüncesi, hak ve sorumluluk bağlamı ve mahremiyete riayet ilkesi çerçevesinde ele alarak tartışmaktadır.

Görgülü'nün günümüzde Karadâvî ve Reysûnî gibi adalet, hürriyet, eşitlik vb. evrensel değerleri de zaruri maslahatlar kapsamında değerlendiren fihhîçilerin görüşünü paylaştığı görülmektedir. Bununla birlikte, bu temel değerlere fert ve toplum huzuru açısından büyük öneme haiz fitrat, emanet ve mahremiyet değerlerini de ekleyerek "sürdürülebilir toplum" için bunların muhafazasını gerekli görmektedir (dipnot no: 132, ss. 132-133). Tedavi ve geliştirme amaçlı genetik-müdahaleleri değerlendirmek üzere yazar, Şatıbî'nin makâsîd anlayışı doğrultusunda, Reysûnî'nin *Makâsîd'in Üç İlkesi* benzeri bir yaklaşımla maslahat-mefsedet dengesini gözeterek üç aşamalı teorik bir çerçeve çizmektedir. Buna göre külli ve genel maslahatın öncelenmesi, mefseadetlerin önlenmesi ve akabinde sonuçları dikkate alma ilkesinin uygulanması gerekmektedir. Oluşturduğu bu teorik çerçeveden hareketle yazar, yeri geldikçe birinci bölümde bahsedilen etik tartışmalara da işaret ederek konuyu fihhi açıdan değerlendirmektedir. Mesela, genom düzenlemeye dair fayda-risk faktörleri üzerinden yürütülen etik tartışmaları Batı'nın faydacılık anlayışı ile fihhtaki maslahat öğretisini kıyaslayarak ve Batı'nın refah merkezli hayat anlayışını; 'iyi yaşam', 'iyilik hali' gibi tanımlamalarını sorgulayarak İslami perspektiften ele almaktadır. Buna göre, Anglo-Sakson dünyada etkili olan faydacı/ütilitarian felsefe/etik teori davranıştan elde edilen hazza dayalı

olduğu için bireysel nitelik taşıırken, İslam hukukunda muteber maslahatın külli ve genel olması vasfı aranmaktadır, ayrıca böyle bir fayda düşüncesi hukukun öngörülebilir olma niteliğini de tehdit etmektedir. Dahası, İslam'da iyilik hali ve iyi hayat sadece maddi değerlere odaklı değildir; servet, zeka, güç, sağlık vb. nitelikler uhrevi mutluluk için birer araç olabilir.

Tedavi ve geliştirme amaçlı gene yapılan müdahaleleri benimsediği bu makâsıd eksenli anlayış doğrultusunda değerlendiren yazar, *hastalıkların teşhisi, önlenmesi ve tedavisi amaçlı somatik hücre düzeyinde yapılan müdahalelerin belli şartlarla caiz; germ hattında tedavi gerekçesiyle yapılan genom düzenlemenin* “embriyonun maslahatına uygun olduğu düşünülse de tedavi ve geliştirme arasındaki çizginin muğlaklığı, klinik öncesi araştırmalardan pek çok embriyonun yaşamının sonlandırılacak olması, hastalığı ortadan kaldırmak için genlere müdahale edilirken hedef dışı veya hedefte öngörülmeleyen etkilere yol açabilmesi, yararlı olduğu düşünülen düzenlemelerin nesil ve toplum üzerindeki uzun vadeli etkileri” sebebiyle caiz olmadığı; *genetik geliştirme amaçlı* genoma müdahalelerin ise “insan türünün ve neslinin geleceği adına oluşturabileceği tehdit ve tehlikeler, yol açacağı sosyal problemler dikkate alındığında mefsedet yönünün çok daha fazla olduğu” gerekçesiyle caiz olmadığı sonucuna ulaşmaktadır (s. 138). Zaruri maslahatlardan bilhassa can ve neslin korunması ilkeleri bu değerlendirmede öne çıkarılmıştır. Dikkati çeken bir diğer nokta ise yazarın genetik hastalık teşhis edilen fetüse genom düzenlemeyi germ hattında yapılan düzenlemeden farklı görerek somatik hücre tedavisi kapsamında değerlendirmesidir. Buna göre, fetüste tespit edilen bir hastalığın anne ve çocuğun hayatını tehlikeye sokmayacak şekilde tıbbi imkanların el verdiği ölçüde tedavi edilmesi mümkündür. Bu durum ebeveynin eksik vücup ehliyeti olan ceninin maslahatına karar verme yetkisi olarak değerlendirilmiştir. Böylece Görgülü, etik açıdan tartışılan “bilgilendirilmiş rıza” yani kişinin kendisine uygulanacak tıbbi müdahalenin fayda ve risklerini bilerek karar vermesi (s.29) meselesinin fıkhi açıdan bir sorun oluşturmadığını da ortaya koymaktadır. Fetüse yapılan genetik hastalık dışı müdahaleleri ise fitratın değiştirilmesi olarak değerlendirmektedir.

Görgülü, kesin bir surette *germ hattı düzenlemenin* tıbbi gerekçeyle de olsa canı muhafaza ilkesini ve tedavi sınırlarını aştığını savunmaktadır. Geliştirme amaçlı genoma müdahaleyi caiz görenlerin hasta, hamile ve emzikli kadınların ramazan orucunu başka günlerde tutabilmesi hükmüne kıyas edilmesine ve Bakara 2/247 gibi bazı ayet ve “Allah katında kuvvetli mü'min zayıf mü'mindan daha sevimlidir” gibi hadislere dayanarak öne sürdükleri sağlıklı ve güçlü olmanın dinen tavsiye edildiği argümanına karşı çıkarak bunu *kıyas maa'l-fârik* (illet benzerliği bulunmaksızın yapılan kıyas) ve fıkhi meşruluk arayışına girme olarak nitelemektedir. Bu hatta yapılan tedavi edici, önleyici, iyileştirme, geliştirme gibi tüm müdahaleleri “insan mühendisliği” olarak görmekte ve nesli muhafaza ilkesini tehdit ettiğini savunmaktadır (s.150). Bu bağlamda neslin muhafazasını embriyonun ahlaki ve hukuki statüsü ile gelecek nesillerin güvenliği olmak üzere iki açıdan ele alan yazar, *germ hattının üreme hücrelerinde araştırma amaçlı genom düzenleme* çalışmalarının fıkhi açıdan bir problem oluşturmayacağını ancak *embriyo düzeyinde genom düzenlemede* klinik uygulama aşamasına gelinceye kadar araştırmalarda pek çok embriyonun yaşamının sonlandırılması söz konusu olması sebebiyle dinen sakıncalı görmektedir. Bu konudaki ihtilaf temelde hayatın başlangıcı ile ilgili görüş farklılıklarına dayanmaktadır. Kimilerine göre embriyo rahme tutunmadıkça kimilerine göre ise ilk 14 gün içerisinde embriyonun (pre-embriyo) bilimsel ve genetik araştırmalarda kullanılması caiz görülmektedir. Görgülü ise daha önceki konu ile ilgili müstakil çalışmalarında da yer verdiği üzere hayatın başlangıcını sperm ve yumurta hücrelerinin aşılma anı olarak kabul ederek insan olma ihtimali taşıyan bu oluşumun döllenme anından itibaren korunması gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla insanın

dokunulmazlığı ve mükerrem olması (*ismet-i âdemiyye*) ilkesinin bu aşamadan itibaren işletilmesi gerekmektedir.

Sedd-i zerâî ve ihtiyat ilkesi çerçevesinde söz konusu müdahaleler değerlendirildiğinde, yazar “insanın saygınlığını ihlal etmesi, insan türünün çeşitliliğini bozma riski taşıması, genom seçimine imkan vererek kalıtsal anlamda üstünlüğe ve ırka dayalı ayrımcılığa sebebiyet verebilecek olması” vb. mefsetleri *geliştirme maksatlı genom düzenlemelerin* caiz olmamasına gerekçe olarak göstermektedir (s. 162). *Tedavi maksatlı germ hattı genom düzenlemelerinde* ise tedavi olmama/genetik hastalıklarla doğma ve kuşaklar boyu sürecek genetik modifikasyon gibi mefsetlerin çatıştığını bu sebeple ibâha prensibine göre aceleyle hüküm vermek yerine ihtiyat prensibinin işletilerek, bundan kaçınılmasının daha uygun olacağını bir takım külli kaideleri (Mecelle mad. 26, 27, 28, 29) delil göstererek savunmaktadır.

Adalet ilkesi açısından konuya bakıldığında, yazarın etik tartışmalarda dillendirilen “eşit erişim” kaygısını paylaştığı görülmektedir. Bu anlamda somatik hücre düzenleme ile yapılan tedavilerin tüm toplumlar ve fertler için ulaşılabilir olması ve ayrımcılığa yol açmaması gerekmektedir. Görgülü, geliştirme amaçlı yapılan çalışmaların ve yatırımların ise dünyada–daha temel ihtiyaçlarına bile ulaşamayan kesimlerin varlığı dikkate alındığında tıbbi gereklilik olmaması sebebiyle israf olduğunu ve caiz olmadığını savunmaktadır. Ayrıca Mustafa Çağırıcı’nın tanımından hareketle adaletin sosyal fırsat eşitliğinden fazlasını yani ruhi kemale ulaşmayı ifade ettiğini belirterek, insanı gen teknolojileriyle insanüstü bir varlığa dönüştürmek yerine manevi gelişimine yatırım yaparak insan-i kâmile taşımanın hedeflenmesini İslam hukukunun adalet anlayışı ile daha bağdaşır bulmaktadır.

İslam hukukunda hak ve sorumluluklar bağlamında ele alındığında, tedavi ve geliştirme amaçlı genetik müdahalelerin hak tasnifinde hem kul hem de Allah hakkına bakan yönü olduğu görülmektedir. Görgülü bunlar içerisinde Allah hakkının daha ağır bastığını dolayısıyla biyoetiğin temellerinden “otonomi” ilkesinden farklı olarak fıkıhta kişinin bedeniyle ve genomuyla ilgili tasarrufta asıl rolün Şâri’ye ait olduğuna dikkat çekmektedir. İnsanın bu hususta sınırsız bir yetkisi ve özerkliğinden bahsetmek mümkün değildir. Dahası ilahi bir emanet olması sebebiyle insanın bedenini ve genomunu koruma sorumluluğu onlar üzerinde tasarrufta bulunma hakkından önce gelmektedir.

Mahremiyet İslam hukukunda korunması gereken zaruri değerlerden biridir. Görgülü özellikle bilgi ve beden mahremiyetinin genoma yapılan müdahalelerde ihlal edildiğine işaret etmektedir. Bir kimsenin kişisel bilgi ve verilerinin, ailevi genetik bulgularının korunması bilgi mahremiyetinin bir gereği ve ayrıca ahlaki bir sorumluluktur. Bu noktada yazar, ilkesel olarak genetik bilginin saklanması ya da ifşa edilmesi hususunun maslahat-mefsetet açısından ve toplum yararının kişisel yarıdan üstün tutularak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Söz konusu iki müdahale türünde de ihlal edilen avret bölgesinin mahremiyetini ise, somatik hücre genom düzenlemede tedavi kapsamında tıbbi bir zorunluluk olarak görürken, germ hattı genom düzenlemede böyle bir durum olmaması sebebiyle haram olarak değerlendirmektedir.

İkinci bölümün son kısmında önceki bölüm ile paralel şekilde kurumsal kararlara yer verilmektedir. Söz konusu müdahale türleri ile alakalı Uluslararası Fıkıh Akademisi, İslam Fıkıh Akademisi, İngiltere Müslüman Konseyi (MCB) ve İslam Tıp Bilimleri Örgütü (IOMS)’in kararları ve fetvaları ele alınmaktadır. Bu anlamda Görgülü’nün geliştirme amaçlı müdahalelere karşı çıkararak bu konudaki genel temayülü benimsediği söylenebilir. Bir olgu olarak yaklaştığı genoma müdahale konusunda mutlaka fayda-zarar hesabının yapılmasının ve net sınırlar çizilmesinin gerekli olduğunu

savunmaktadır. Bununla birlikte, ideal olarak teoloji, felsefe, ahlak, sosyoloji ve psikoloji alanlarından bütüncül bir yaklaşımla konunun ele alınması gerekmektedir.

Görgülü'nün ilmi mülahazaları, değerlendirmeleri ve tutarlı yaklaşımı ile bu çalışma ile genom araştırmalarının bireysel ve sosyal sonuçlarını değerlendirmek üzere fıkhi-ahlaki bir çerçeve çizme gayesini gerçekleştirdiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Hem tıbbi hem fıkhi konularda geniş bir literatüre dayanan çalışmanın yapılandırılması ve tasnifi anlamlandırılabilir ve takip edilebilir niteliktedir; açık ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Bununla birlikte bazı hususların ileriki baskılarda gözden geçirilmesinin faydalı olacağı kanaati ile şu hususlar paylaşılmıştır: Mutaz Hatib'in genetik müdahalelerin yol açtığı meselelerin nevâzil fikhını aştığına dair iddiası nevâzil kavramına dair açıklamanın yapıldığı dipnotta verilmek yerine (no: 258), yazarın güncel tıbbi-teknolojik meseleleri değerlendirme imkanı sağlayan fıkhi alanlarını açıkladığı yerde metin içinde tartışarak veya dipnotta verilebilir. Bu sayede meseleye hem bütünsel bir yaklaşımla cevap verilmiş hem de iddianın yetersiz ele alınmış olduğu intibası uyanmamış olur. Fıkhi yaklaşımın temellendirildiği her maddenin değerlendirme kısmında birbirleriyle olan ilişkilerinden dolayı kaçınılmaz olması çok muhtemel bazı yerlerde tekrara düşüldüğü gözlemlenmiştir (bkz. ss. 161-162 dipnot 460, 463 ve 466). Çalışmada esas alınan meal kullanımına dair bilgilendirmenin yapıldığı dipnotun ilk ayetin kullanıldığı yerde verilmesi daha uygun olacaktır. Ayrıca bu sayede mevcut kullanımda olduğu gibi yapılan açıklamayı da bölmemiş olur (s. 99, dipnot no: 264). Benzer şekilde "pre-embriyo" kavramının da ilk geçtiği yerde (s. 151) açıklanması daha uygun olacaktır. Bunların dışında, özellikle ikinci bölümden birinci bölümde tartışılan meselelere göndermeler olması sebebiyle bir indeksin, çalışmanın hem tıp hem de fıkhi alanında kavramlar içermesi nedeniyle bunlara dair bir sözlüğün oluşturulması her iki alandan gelen ve dahi alan dışı gelen ilgili okurlar için faydalı olabilir.

Kaynakça

Çıtak, Halim Alperen. "Transhümanizm Karşısında Hukuk Devleti İdeali". *İnsan Hakları Yıllığı* 38 (2020), 1-40.

Miyase Yavuz-Altıntaş, Dr. Öğr. Üye.
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
miyase.yavuzaltintas@hbv.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5338-3266

3. DEĞERLENDİRME SÜRECİ

1. Değerlendirme

Hakem Değerlendirmesi-1

Hakem: [REDACTED] (Kurul Üyesi)

E-posta: [REDACTED]

Kurum: [REDACTED] ÜNİVERSİTESİ

Değerlendirme Tarihi: 06-06-2022

Değerlendirdiği Dosya: Makale İlk Hali

Form Cevabı:

Çalışmanın Adı: *Kitap Değerlendirmesi: Ülfet Görgülü. İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar.*

Değerlendiren öğretim üyesinin isim ve kurum bilgileri İSNAD atıf sisteminde (<http://www.isnadsistemi.org>) belirtildiği şekilde yer almakta mı?: *Evet*

Değerlendirme yazan kişinin uzmanlık sahası (YÖK Akademik Bilgisi esastır) değerlendirilen kitap konusu ile uyumlu mu?: *Evet*

Doğru kitap tercih edilmiş mi? • Son 5 yıl içinde yayımlanmış mı? • Akademik araştırma türünde mi?: *Evet*

Değerlendirme yazısının Türkçe başlığı Kitap Değerlendirme Yazım Kılavuzu'na (<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/377527>) uygun mu?: *Hayır*

Değerlendirme yazısının İngilizce başlığı Kitap Değerlendirme Yazım Kılavuzu'na uygun mu doğru bir tercüme mi?: *Hayır*

Değerlendirme yazısının başına en az 60-80 kelimelik Türkçe öz ekli mi?: *Kısmen, düzeltilmeli*

Türkçe anahtar kelimeler (en az 5 kavram) yazılı mı? Kavramlar İSNAD atıf sistemi kılavuzuna uygun olarak seçilmiş mi?: *Evet*

Değerlendirme yazısının başına en az 60-80 kelimelik abstract ekli mi?: *Kısmen, düzeltilmeli*

Keywords (en az 5 kavram) yazılı mı? Kavramlar İSNAD atıf sistemi kılavuzuna uygun olarak seçilmiş mi?: *Evet*

Yazının uzunluğu 1.000-1.500 kelime arasında mı?: *Hayır*

Değerlendirme derginin yazım kurallarına(İsnad atıf sistemine) uygun mu?: *Kısmen, tashih edilmeli*

Değerlendirme yazısında serin amaç kapsam yöntem üslup konuyu işleyiş kurgusu ve muhtevası anahatlarıyla ele alınmış mı?: *Kısmen, düzeltilmeli*

Değerlendirilen kitap çok yönlü kritik-eleştirel bir bakış açısıyla (kitabın güçlü ve zayıf yönlerinin ele alınarak) değerlendirilmiş mi?: *Kısmen, düzeltilmeli*

Yazarın ileri sürdüğü tezler ortaya konulup değerlendirilmiş mi? (Yazarın tespit ve tezlerine katılmadığı durumlarda gerekçeli açıklama yazılmalıdır): *Kısmen*

Değerlendirmede eserin alan içerisindeki konumu-etkisi alana sunduğu katkı üzerinde durulmuş mu?: *Kısmen, düzeltilmeli*

Tarih / Date: *06-06-2022*

Editörün Adı ve Soyadı: *Tuğba GÜL*

Yazara Not: *Ekli dosyada dikkat çekilen hususlara dikkat ediniz. (Yazara Açık)*

Editöre Not: *Hayır*

Öneri: *Minör Revizyon (Yazara Açık)*

Hakemin Yükleği Değerlendirme Dosyaları

Kitap Değerlendirmesi

Ülfet Görgülü. *İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021. XII+210 s. ISBN 978-625-7672-44-3

Öncesinde bir takım çalışmaların, denemelerin yapıldığı bilinse de ilk kez CRISPR-Cas9 teknolojisi ile genetik müdahalede bulunmuş ikiz bebeklerin Çin'de, 25 Kasım 2018 tarihinde doğduğunun ilanı ile insan genomuna müdahale tartışmaları uluslararası arenada yaygın bir şekilde tartışılır hale geldi. Çalışmanın sıhhati ve metodolojisi eleştirilse de bu haber insan genomuna müdahalenin sonuçlarının artık görülebilen bir vakıya dönüştüğünün göstergesi oldu.

Diğer canlı türlerinin genetik özelliklerine müdahale edilmesi ise uzun zamandır söz konusu **dur**. Öyle ki artık GDO'lu (Genetically Modified Organism) besinlerin insan ve hayvan sağlığı üzerinde yaptığı tahribatlar ve ekolojik dengeyi tehdidi hayatımızın çok içinde bir **problem**dir. Bitki ve hayvanlarda yaratılışı değiştirme; ırk ıslahı, genetiği değiştirilmiş bitkiler vb. daha önce farklı çalışmalarda ele alınmış olsa da insan genomuna özellikle germ hattına müdahale ve CRISPR-Cas9 teknolojisi daha önce Türkçe literatürde fıkhi açıdan ele alınmamıştı. Bu anlamda transhümanizm'in¹ pek çok mecrada tartışıldığı günümüzde, konuyu fıkhi açıdan ele alan, Ülfet Görgülü'nün *İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar* isimli çalışması önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Yazar bu çalışmada genom araştırmalarının, sağlık kapsamına giren ve sağlığı aşan uygulamaların sonuçlarının bireysel ve sosyal etkilerini fıkhi açıdan değerlendirmeyi ve esas **itibariyle-itibariyle** "fıkıh-ahlak bütünlüğü içinde ilkesel düzeyde bir çerçeve" oluşturmayı amaçlamaktadır (s. XI). Çalışma *Giriş ve Sonuç* bölümleri hariç *Genoma Müdahaleyle İlgili Etik Tartışmalar* ve *Genoma Müdahaleyle İlgili Fıkhi Yaklaşımlar* olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır.

Giriş Bölümünde (ss. 1-18) konunun güncel değeri, yapılan etik tartışmalar ve yazarın fıkhi mülahazalarına altyapı oluşturması bakımından gen ve genomun ne olduğu, İnsan Genom Projesi'nin mahiyeti, genetik mühendisliği ve genom düzenlemenin içeriği ve hedefi, bu bağlamda CRISPR-Cas9 tekniğinin önemine dair bilgiler verilmektedir.

Görgülü, *Genoma Müdahaleyle İlgili Etik Tartışmalar* isimli birinci bölümünde (ss. 19-93) *Somatik Genom Düzenleme* ve *Germ Hattı Genom Düzenleme* olmak üzere temel iki müdahale çeşidi olduğunu; germ (soy) hattı genom düzenlemenin iyileştirme/geliştirme amaçlı kullanılırken somatik genom düzenlemenin tedavi ve geliştirme amaçlı olmak üzere iki kullanım şeklinin bulunduğunu vurgulayarak, konuyu gerek teknik ve etik tartışmaları ele aldığı birinci bölümde gerekse fıkhi açıdan değerlendirdiği ikinci bölümde bu tasnife dayanarak incelemektedir. Somatik genom düzenleme, genetik hastalıkların tedavisinde faydası riskinden daha fazla olduğu gerekçesiyle genel olarak kabul edilmektedir. Geliştirme amaçlı kullanımına ise fiziksel ve bilişsel kapasiteyi artırma, kendini normların üzerine çıkarma, bu teknolojilere ulaşma imkânı olmayanlara karşı ayrımcılığa yol açma gibi gerekçelerle karşı çıkmaktadır. Yazarın bu endişeyi, bireysel performansı arttırmaya yönelik refah merkezli bir yaklaşımdansa ahlaki gelişimin desteklenmesi vurgusu ile paylaştığı anlaşılmaktadır.

¹ Bilim ve teknoloji aracılığıyla insan türünün biyolojik ve zihinsel sınırlarını aşmayı amaçlayan felsefi, sosyal ve siyasi bir hareket; bu üstün insan ırkının gelecekte hakimiyetini ön gören akım. Bkz. Halim Alperen Çıtak, "Transhümanizm Karşısında Hukuk Devleti İdeali", *İnsan Hakları Yıllığı* 38 (2020), 1-40.

Literatürde **asıl tartışılan** müdahale türü olan ve insan embriyolarında yapılan araştırmalarda bilgiyi arttırma, genetik hastalıkların geçişini engelleme, somatik hücre düzenlemeleriyle tedavi edilemeyen birden fazla dokuyu etkileyen genetik hastalıkların tedavisi, fizyolojik ve zihinsel geliştirme gibi kullanım amaçları olan germ hattı genom düzenleme çalışmada detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Görgülü konu ile ilgili etik tartışmaları ve öne sürülen argümanları biyomedikal etiğin temel ilkeleri olan zararsızlık, yararlılık, otonomi (özerklik) ve adalet prensiplerinden hareketle oluşturduğu kriterler doğrultusunda on başlık altında incelemektedir. Yazarın bu kısımda genellikle söz konusu müdahale türünün uygulanmasına yönelik mevcut leh ve aleyhteki görüşleri açıklamakla yetinerek sınırlı yerde benimsediği görüşü kısaca ifade ettiği gözlemlenmektedir (bknz. ss. 53, 82). Mesela, *Embriyonun Ahlaki Değeri* ile ilgili argümanların ele alındığı kısımda cenin hukukuna dair kıymetli bir çalışması olan yazarın mevcut tartışmada açıklımlar yapması metnin zenginleşmesine katkıda bulunabilirdi (ss. 58-59). Bu bölümde son olarak genoma yapılan müdahalelere ilişkin kurumsal kararlara ve hukuki sözleşmelere temas edilmiştir. Bu bağlamda tedavi amaçlı somatik hücre genom düzenlemenin olumlu karşılanırken, kalıtsal genom düzenlemenin bazı taraflarca desteklense de gen modifikasyonuna sıcak bakılmadığı ya da tamamen karşı çıktığı görülmektedir.

Görgülü'nün zengin bir literatüre dayanarak, konunun teknik kısmı ile ilgili alt yapısı olmayanların dahi rahatlıkla anlayabileceği şekilde mevzuyu ele alması, tasnifi ve kullandığı açık anlaşılır dil ile birinci bölümün fihhi yaklaşımların ele alındığı ikinci bölüme iyi bir temel teşkil ettiği ortadadır. Bununla birlikte temelde somatik ve germ hattı genom düzenlemeye dair etik tartışmalarda serdedilen görüşlerin sunulduğu bu bölümün birçok yerinde okurun zihninde yazarın kendi pozisyonuna ve görüşlerine dair soruların dönmesi ihtimal dâhilinde gözükmektedir. Dolayısıyla yazarın bu bölümde çoğunlukla tanımlayıcı (deskriptif) bir usul benimsediği söylenebilir. Bölüm sonu değerlendirmesi nispeten yazarın sesinin duyulduğu, bu müdahale çeşitleri ile alakalı nerede durduğunun anlaşıldığı bir yer olmakla birlikte ikinci bölüm artık bu hususların net bir şekilde ortaya konduğu bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genoma Müdahaleyle İlgili Fikhi Yaklaşımlar isimli ikinci bölümde (ss. 95-178) Görgülü, genoma müdahale türlerinin şekli, sebepleri ve muhtemel sonuçlarını dikkate alarak değerlendirmekte ve bu doğrultuda konuyu fihhi açıdan insan olmanın anlamı ve değeri, makâsıd doktrini, sedd-i zerâi' ve ihtiyat ilkesi, adalet düşüncesi, hak ve sorumluluk bağlamı ve mahremiyete riayet ilkesi çerçevesinde ele alarak tartışmaktadır.

Görgülü'nün günümüzde Karadâvî ve Reysûnî gibi adalet, hürriyet, eşitlik vb. evrensel değerleri de zaruri maslahatlar kapsamında değerlendiren fikhîçilerin görüşünü paylaştığı görülmektedir. Bununla birlikte, bu temel değerlere fert ve toplum huzuru açısından büyük öneme haiz fitrat, emanet ve mahremiyet değerlerini de ekleyerek "sürdürülebilir toplum" için bunların muhafazasını gerekli görmektedir (dipnot no: 132, ss. 132-133). Tedavi ve geliştirme amaçlı genetik-müdahaleleri değerlendirmek üzere yazar, Şatıbî'nin makâsıd anlayışı doğrultusunda, Reysûnî'nin *Makâsıd'ın Üç İlkesi* benzeri bir yaklaşımla maslahat-mefsedet dengesini gözeterek üç aşamalı teorik bir çerçeve çizmektedir. Buna göre külli ve genel maslahatın öncelenmesi, mefseletlerin önlenmesi ve akabinde sonuçları dikkate alma ilkesinin uygulanması gerekmektedir. Oluşturduğu bu teorik çerçeveden hareketle yazar, yeri geldikçe birinci bölümde bahsedilen etik tartışmalara da işaret ederek konuyu fihhi açıdan değerlendirmektedir. Mesela, genom düzenlemeye dair fayda-risk faktörleri üzerinden yürütülen etik tartışmaları Batı'nın faydacılık anlayışı ile fikhîtaki maslahat öğretisini kıyaslayarak ve Batı'nın refah merkezli hayat anlayışını; 'iyi yaşam', 'iyilik hali' gibi tanımlamalarını sorgulayarak İslami perspektiften ele almaktadır. Buna göre, Anglo-Sakson dünyada

etkili olan faydacı/ütilitarian felsefe/etik teori davranıştan elde edilen hazza dayalı olduğu için bireysel nitelik taşıırken, İslam hukukunda muteber maslahatın külli ve genel olması vasfı aranmaktadır, ayrıca böyle bir fayda düşüncesi hukukun öngörülebilir olma niteliğini de tehdit etmektedir. Dahası, İslam'da iyilik hali ve iyi hayat sadece maddi değerlere odaklı değildir; servet, zeka, güç, sağlık vb. nitelikler uhrevi mutluluk için birer araç olabilir.

Tedavi ve geliştirme amaçlı gene yapılan müdahaleleri benimsediği bu makâsıd eksenli anlayış doğrultusunda değerlendiren yazar, *hastalıkların teşhisi, önlenmesi ve tedavisi amaçlı somatik hücre düzeyinde yapılan müdahalelerin belli şartlarla caiz; germ hattında tedavi gerekçesiyle yapılan genom düzenlemenin* “embriyonun maslahatına uygun olduğu düşünülse de tedavi ve geliştirme arasındaki çizginin muğlaklığı, klinik öncesi araştırmalardan pek çok embriyonun yaşamının sonlandırılacak olması, hastalığı ortadan kaldırmak için genlere müdahale edilirken hedef dışı veya hedefte öngörülmeyen etkilere yol açabilmesi, yararlı olduğu düşünülen düzenlemelerin nesil ve toplum üzerindeki uzun vadeli etkileri” sebebiyle caiz olmadığı; *genetik geliştirme amaçlı* genoma müdahalelerin ise “insan türünün ve neslinin geleceği adına oluşturabileceği tehdit ve tehlikeler, yol açacağı sosyal problemler dikkate alındığında mefsedet yönünün çok daha fazla olduğu” gerekçesiyle caiz olmadığı sonucuna ulaşmaktadır (s. 138). Zaruri maslahatlardan bilhassa can ve neslin korunması ilkeleri bu değerlendirmede öne çıkarılmıştır.

Dikkati çeken bir diğer nokta ise yazarın genetik hastalık teşhis edilen fetüse genom düzenlemeyi germ hattında yapılan düzenlemeden farklı görerek somatik hücre tedavisi kapsamında değerlendirmesidir. Buna göre, fetüste tespit edilen bir hastalığın anne ve çocuğun hayatını tehlikeye sokmayacak şekilde tıbbi imkanların el verdiği ölçüde tedavi edilmesi mümkündür. Bu durum ebeveynin eksik vücup ehliyeti olan ceninin maslahatına karar verme yetkisi olarak değerlendirilmiştir. Böylece Görgülü, etik açıdan tartışılan “bilgilendirilmiş rıza” yani kişinin kendisine uygulanacak tıbbi müdahalenin fayda ve risklerini bilerek karar vermesi (s.29) meselesinin fihhi açıdan bir sorun oluşturmadığını da ortaya koymaktadır. Fetüse yapılan genetik hastalık dışı müdahaleleri ise fitratın değiştirilmesi olarak değerlendirmektedir.

Görgülü, kesin bir surette *germ hattı düzenlemenin* tıbbi gerekçeyle de olsa canı muhafaza ilkesini ve tedavi sınırlarını aştığını savunmaktadır. Geliştirme amaçlı genoma müdahaleyi caiz görenlerin hasta, hamile ve emzikli kadınların ramazan orucunu başka günlerde tutabilmesi hükmüne kıyas edilmesine ve Bakara 2/247 gibi bazı ayet ve “Allah katında kuvvetli mü'min zayıf mü'mindan daha sevimlidir” gibi hadislerle dayanarak öne sürdükleri sağlıklı ve güçlü olmanın dinen tavsiye edildiği argümanına karşı çıkarak bunu *kıyas maa'l-fârik* (illet benzerliği bulunmaksızın yapılan kıyas) ve fihhi meşruluk arayışına girme olarak nitelemektedir. Bu hatta yapılan tedavi edici, önleyici, iyileştirme, geliştirme gibi tüm müdahaleleri “insan mühendisliği” olarak görmekte ve nesli muhafaza ilkesini tehdit ettiğini savunmaktadır (s.150). Bu bağlamda neslin muhafazasını embriyonun ahlaki ve hukuki statüsü ile gelecek nesillerin güvenliği olmak üzere iki açıdan ele alan yazar, *germ hattının üreme hücrelerinde araştırma amaçlı genom düzenleme* çalışmalarının fihhi açıdan bir problem oluşturmayacağını ancak *embriyo düzeyinde genom düzenlemede* klinik uygulama aşamasına gelinceye kadar araştırmalarda pek çok embriyonun yaşamının sonlandırılması söz konusu olması sebebiyle dinen sakıncalı görmektedir. Bu konudaki ihtilaf temelde hayatın başlangıcı ile ilgili görüş farklılıklarına dayanmaktadır. Kimilerine göre embriyo rahme tutunmadıkça kimilerine göre ise ilk 14 gün içerisinde embriyonun (pre-emriyo) bilimsel ve genetik araştırmalarda kullanılması caiz görülmektedir. Görgülü ise daha önceki konu ile ilgili müstakil çalışmalarında da yer verdiği üzere hayatın başlangıcını sperm ve yumurta hücrelerinin aşılama anı olarak kabul ederek insan olma ihtimali taşıyan bu oluşumun

döllenme anından itibaren korunması gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla insanın dokunulmazlığı ve mükerrem olması (*ismet-i âdemiyye*) ilkesinin bu aşamadan itibaren işletilmesi gerekmektedir.

Sedd-i zerâî ve ihtiyat ilkesi çerçevesinde söz konusu müdahaleler değerlendirildiğinde, yazar, geliştirme maksatlı genom düzenlemelerin caiz olmamasına “insanın saygınlığını ihlal etmesi, insan türünün çeşitliliğini bozma riski taşıması, genom seçimine imkan vererek kalıtsal anlamda üstünlüğe ve ırka dayalı ayrımcılığa sebebiyet verebilecek olması” vb. mefsetleri ~~geliştirme maksatlı genom düzenlemelerin caiz olmamasına~~ gerekçe olarak göstermektedir (s. 162). *Tedavi maksatlı germ hattı genom düzenlemelerinde* ise tedavi olmama/genetik hastalıklarla doğma ve kuşaklar boyu sürecek genetik modifikasyon gibi mefsetlerin çatıştığını bu sebeple ibâha prensibine göre aceleyle hüküm vermek yerine ihtiyat prensibinin işletilerek, bundan kaçınılmasının daha uygun olacağını bir takım külli kaideleri (Mecelle mad. 26, 27, 28, 29) delil göstererek savunmaktadır.

Adalet ilkesi açısından konuya bakıldığında, yazarın etik tartışmalarda dillendirilen “eşit erişim” kaygısını paylaştığı görülmektedir. Bu anlamda somatik hücre düzenleme ile yapılan tedavilerin tüm toplumlar ve fertler için ulaşılabilir olması ve ayrımcılığa yol açmaması gerekmektedir. Görgülü, geliştirme amaçlı yapılan çalışmaların ve yatırımların ise dünyada—daha temel ihtiyaçlarına bile ulaşamayan kesimlerin varlığı dikkate alındığında tıbbi gereklilik olmaması sebebiyle israf olduğunu ve caiz olmadığını savunmaktadır. Ayrıca Mustafa Çağırıcı'nın tanımından hareketle adaletin sosyal fırsat eşitliğinden fazlasını yani ruhi kemale ulaşmayı ifade ettiğini belirterek, insanı gen teknolojileriyle insanüstü bir varlığa dönüştürmek yerine manevi gelişimine yatırım yaparak insan-i kâmile taşımanın hedeflenmesini İslam hukukunun adalet anlayışı ile daha bağdaşır bulmaktadır.

İslam hukukunda hak ve sorumluluklar bağlamında ele alındığında, tedavi ve geliştirme amaçlı genetik müdahalelerin hak tasnifinde hem kul hem de Allah hakkına bakan yönü olduğu görülmektedir. Görgülü bunlar içerisinde Allah hakkının daha ağır bastığını dolayısıyla biyoetiğin temellerinden “otonomi” ilkesinden farklı olarak fıkhîta kişinin bedeniyle ve genomuyla ilgili tasarrufta asıl rolün Şâri'ye ait olduğuna dikkat çekmektedir. İnsanın bu hususta sınırsız bir yetkisi ve özerkliğinden bahsetmek mümkün değildir. Dahası ilahi bir emanet olması sebebiyle insanın bedenini ve genomunu koruma sorumluluğu onlar üzerinde tasarrufta bulunma hakkından önce gelmektedir.

Mahremiyet İslam hukukunda korunması gereken zaruri değerlerden biridir. Görgülü özellikle bilgi ve beden mahremiyetinin genoma yapılan müdahalelerde ihlal edildiğine işaret etmektedir. Bir kimsenin kişisel bilgi ve verilerinin, ailevi genetik bulgularının korunması bilgi mahremiyetinin bir gereği ve ayrıca ahlaki bir sorumluluktur. Bu noktada yazar, ilkesel olarak genetik bilginin saklanması ya da ifşa edilmesi hususunun maslahat-mefset açısından ve toplum yararının kişisel yarardan üstün tutularak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Söz konusu iki müdahale türünde de ihlal edilen avret bölgesinin mahremiyetini ise, somatik hücre genom düzenlemede tedavi kapsamında tıbbi bir zorunluluk olarak görürken, germ hattı genom düzenlemede böyle bir durum olmaması sebebiyle haram olarak değerlendirmektedir.

İkinci bölümün son kısmında önceki bölüm ile paralel şekilde kurumsal kararlara yer verilmektedir. Söz konusu müdahale türleri ile alakalı Uluslararası Fıkıh Akademisi, İslam Fıkıh Akademisi, İngiltere Müslüman Konseyi (MCB) ve İslam Tıp Bilimleri Örgütü (IOMS)'in kararları ve fetvaları ele alınmaktadır. Bu anlamda Görgülü'nün geliştirme amaçlı müdahalelere karşı çıkararak bu konudaki genel temayülü benimsediği

söylenbilir. Bir olgu olarak yaklaştığı genoma müdahale konusunda mutlaka fayda-zarar hesabının yapılmasının ve net sınırlar çizilmesinin gerekli olduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte, ideal olarak teoloji, felsefe, ahlak, sosyoloji ve psikoloji alanlarından bütüncül bir yaklaşımla konunun ele alınması gerekmektedir.

Görgülü'nün ilmi mülahazaları, değerlendirmeleri ve tutarlı yaklaşımı ile bu çalışma ile genom araştırmalarının bireysel ve sosyal sonuçlarını değerlendirmek üzere fihhi-ahlaki bir çerçeve çizme gayesini gerçekleştirdiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Hem tıbbi hem fihhi konularda geniş bir literatüre dayanan çalışmanın yapılandırılması ve tasnifi anlamlandırılabilir ve takip edilebilir niteliktedir; açık ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Bununla birlikte bazı hususların ileriki baskılarda gözden geçirilmesinin faydalı olacağı kanaati ile şu hususlar paylaşılmıştır: Mutaz Hatib'in "genetik müdahalelerin yol açtığı meselelerin nevâzil fikhini aştığına dair iddiası" nevâzil kavramına dair açıklamanın yapıldığı dipnotta verilmek yerine (no: 258), yazarın güncel tıbbi-teknolojik meseleleri değerlendirme imkanı sağlayan fikh alanlarını açıkladığı yerde metin içinde ~~tartışarak~~ tartışılarak veya dipnotta verilebilir. Bu sayede meseleye hem bütünsel bir yaklaşımla cevap verilmiş hem de okuyucuda iddianın yetersiz ele alınmış olduğu intibası uyanmamış olur. Fihhi yaklaşımın temellendirildiği her maddenin değerlendirme kısmında birbirleriyle olan ilişkilerinden dolayı kaçınılmaz olması çok muhtemel bazı yerlerde tekrara düşüldüğü gözlemlenmiştir (bkz. ss. 161-162 dipnot 460, 463 ve 466). Çalışmada esas alınan meal kullanımına dair bilgilendirmenin yapıldığı dipnotun ilk ayetin kullanıldığı yerde verilmesi daha uygun olacaktır. Ayrıca bu sayede mevcut kullanımda olduğu gibi yapılan açıklamayı da bölmemiş bölünmemiş olur (s. 99, dipnot no: 264). Benzer şekilde "pre-embriyo" kavramının da ilk geçtiği yerde (s. 151) açıklanması daha uygun olacaktır. Bunların dışında, özellikle ikinci bölümden birinci bölümde tartışılan meselelere göndermeler olması sebebiyle bir indeks; çalışmanın hem tıp hem de fikh alanında kavramlar içermesi nedeniyle bunlara dair bir sözlüğün oluşturulması her iki alandan gelen ve dahi alan dışı gelen ilgili okurlar için faydalı olabilir.

Kaynakça

Çıtak, Halim Alperen. "Transhümanizm Karşısında Hukuk Devleti İdeali". *İnsan Hakları Yıllığı* 38 (2020), 1-40.

NOTLAR:

- 1) Hem kitabın hem tanıtım metninin bilgi yanlışları ve ifade bozukluklarını düzeltmek niyetiyle tekrar gözden geçirilmesinde fayda var. Burada bazı noktalara işaret edildi ancak yeterli olmayacaktır. Giriş paragrafları özellikle tekrar gözden geçirilmeli.
- 2) Alan bilgisinin daha çok kullanılması gerekiyor. Bunun için kitabın dışına çıkılmalıdır; tanıtımın bu yönünün eksik olduğu gözlenmiştir.
- 3) Yazarın amacının ne olduğu metinde zikredilmiş ancak bu amaca ulaşıp ulaşmadığı "gerekçeli" olarak açıklanmamış.
- 4)
- 5) <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kadim/page/12357> ve <http://cuid.cumhuriyet.edu.tr/tr/download/article-file/377527> adreslerindeki kılavuzlara dikkat ediniz. Özellikle sayfa 4'te bahsedilen İkinci Adım'da örnek olarak verilmiş hususlara göre tanıtımideğerlendirmenizi gözden geçirebilirsiniz.

Hakem Değerlendirmesi-2

Hakem: [REDACTED] (Kurul Üyesi)

E-posta: [REDACTED]

Kurum: [REDACTED]

Değerlendirme Tarihi: 28-05-2022

Değerlendirdiği Dosya: Makale İlk Hali

Form Cevabı:

Çalışmanın Adı: *İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar*

Değerlendiren öğretim üyesinin isim ve kurum bilgileri İSNAD atıf sisteminde (<http://www.isnadsistemi.org>) belirtildiği şekilde yer almakta mı?: *Evet*

Değerlendirme yazan kişinin uzmanlık sahası (YÖK Akademik Bilgisi esastır) değerlendirilen kitap konusu ile uyumlu mu?: *Evet*

Doğru kitap tercih edilmiş mi? • Son 5 yıl içinde yayımlanmış mı? •

Akademik araştırma türünde mi?: *Evet*

Değerlendirme yazısının Türkçe başlığı Kitap Değerlendirme Yazım Kılavuzu'na (<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/377527>) uygun mu?: *Evet*

Değerlendirme yazısının İngilizce başlığı Kitap Değerlendirme Yazım Kılavuzu'na uygun mu doğru bir tercüme mi?: *Evet*

Değerlendirme yazısının başına en az 60-80 kelimelik Türkçe öz ekli mi?: *Evet*

Türkçe anahtar kelimeler (en az 5 kavram) yazılı mı? Kavramlar İSNAD atıf sistemi kılavuzuna uygun olarak seçilmiş mi?: *Evet*

Değerlendirme yazısının başına en az 60-80 kelimelik abstract ekli mi?: *Evet*

Keywords (en az 5 kavram) yazılı mı? Kavramlar İSNAD atıf sistemi kılavuzuna uygun olarak seçilmiş mi?: *Evet*

Yazının uzunluğu 1.000-1.500 kelime arasında mı?: *Evet*

Değerlendirme derginin yazım kurallarına(İsnad atıf sistemine) uygun mu?: *Evet*

Değerlendirme yazısında serin amaç kapsam yöntem üslup konuyu işleyiş kurgusu ve muhtevası anahatlarıyla ele alınmış mı?: *Evet*

Değerlendirilen kitap çok yönlü kritik-eleştirel bir bakış açısıyla (kitabın güçlü ve zayıf yönlerinin ele alınarak) değerlendirilmiş mi?: *Evet*

Yazarın ileri sürdüğü tezler ortaya konulup değerlendirilmiş mi?
(Yazarın tespit ve tezlerine katılmadığı durumlarda gerekçeli açıklama yazılmalıdır): *Evet*

Değerlendirmede eserin alan içerisindeki konumu-etkisi alana sunduğu katkı üzerinde durulmuş mu?: *Evet*

Tarih / Date: 28-05-2022

Editörün Adı ve Soyadı: Abdullah Demir

Yazara Not: *Tebrikler (Yazara Açık)*

Editöre Not: *Güzel bir yazı. bu haliyle yayınlanabilir.*

Öneri: *Kabul (Yazara Açık)*

Hakemin yüklediği değerlendirme dosyası bulunmamaktadır.

Editörlük Kararı

Ad Soyad: [REDACTED]

Rol: Alan Editörü

E-posta: [REDACTED]

Kurum: A [REDACTED] ÜNİVERSİTESİ

Karar Tarihi: 06-06-2022

Karar: Minör Revizyon

Yazardan Gelen Revizyon Dosyaları

Tam Metin

Başlık: Yayın öncesi gözden geçirilmiş nüsha 2.docx

Tarih:28-06-2022

İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar

Miyase Yavuz Altıntaş | Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (ROR ID: 05mskc574)
İslami İlimler Fakültesi, Fıkıh Anabilim Dalı
Assistant Prof., Ankara Hacı Bayram Veli University Faculty of Islamic Sciences,
Department of Fiqh
Ankara/ Turkey
miyase.yavuzaltintas@hbv.edu.tr | ORCID: 0000-0002-5338-3266

İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar, yazar Ülfet Görgülü (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), XII+210 sayfa, ISBN 978-625-7672-44-3.

Öz

İslam hukukunda güncel meselelere dair hayati öneme sahip ve gelişen tıp teknolojisine bağlı olarak sürekli değişim içinde olan alanlardan biri de tıp ve sağlık ile ilgili konulardır. Bu bağlamda insan genomuna yapılan tıbbi müdahaleler ve CRISPR-Cas9 teknolojisinin bu yönde kullanımına dair bir çalışmanın yakın zamanlara kadar yapılmamış olması bu alanda üzerinde çalışılmaya değer bir boşluğun varlığına işaret eder. Ülfet Görgülü'nün *İnsan Genomuna Müdahale, Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar* isimli eseri, sözü edilen boşluğu doldurmaya yönelik ilk çalışma olması sebebiyle oldukça önemlidir. Bu çalışmada, insan genomuna yönelik tedavi, araştırma, geliştirme ve iyileştirme amaçlı yapılan genetik müdahalelerin, bireysel ve toplumsal etkilerini 'fıkhi açıdan' ele alan söz konusu eserin incelenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Biyofıkıh, Maslahat, Mefsedet, Biyoetik, Genetik Müdahale, CRISPR-Cas9

Interventions in the Human Genome: Ethical Discussions-Jurisprudential (Fıkhi) Approaches by Ülfet Görgülü (Ankara: Turkish Diyanet Foundation Publishing, 2021), XII+210 pages, ISBN 978-625-7672-44-3.

Abstract

One of the vital and constantly changing fields regarding current issues in Islamic law is medicine and health-related issues. In this context, it is noteworthy that a study on medical interventions to the human genome and the use of CRISPR-Cas9 technology in this direction has not been studied until recently. Ülfet Görgülü's work titled *Intervention in the Human Genome: Ethical Discussions-Jurisprudential (Fıkhi) Approaches*, appears to be a significant contribution to the field by being the first Turkish study on the subject. In this paper, it is aimed to examine the work in question, which deals with the individual and social effects of genetic interventions in the human genome for treatment, research, development and improvement purposes.

Keywords: Islamic Law, Bio-Fiqh, Maslahah, Mafsadah, Bioethics, Genetic Interventions, CRISPR-Cas9

İnsan genomuna müdahale edilmesiyle ilgili birtakım çalışma ve deneylerin uzun süredir yapıldığı bilinmektedir. Ancak CRISPR-Cas9 teknolojisi kullanılarak genetik müdahalede bulunulmuş ikiz bebeklerin 25 Kasım 2018 tarihinde Çin’de dünyaya geldiğinin ilanı ile insan genomuna müdahale tartışmaları uluslararası bir boyuta taşınmıştır. Çalışmanın metodolojisi ve ulaştığı neticenin sıhhati hakkında birçok eleştiri gündeme gelse de bu haber, insan genomuna yapılan müdahalenin sonuçlarının artık görülebilen bir vakıya dönüştüğünün göstergesi olmuştur.

Diğer canlı türlerinin genetik özelliklerine müdahale edilmesi ise zaten uzun zamandır söz konusu olmaktadır. Öyle ki artık genetiği değiştirilmiş organizmalı (GDO) besinlerin, insan ve hayvan sağlığı üzerinde yaptığı tahribatlar ve ekolojik dengeye karşı tehdidi, insanlığın en güncel problemlerinden biri haline gelmiştir. Bitki ve hayvanlarda yaratılışı değiştirme; ırk ıslahı, genetiği değiştirilmiş bitkiler vb. daha önce farklı çalışmalarda ele alınmış olsa da insan genomuna özellikle germ hattına müdahale ve bunu mümkün kılan CRISPR-Cas9 teknolojisinin kullanımı, daha önce Türkçe literatürde fıkhi açıdan ele alınmamıştı.¹Bu anlamda transhümanizmin² pek çok mecrada tartışıldığı günümüzde, konuyu fıkhi açıdan ele alan, Ülfet Görgülü’nün *İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar* isimli çalışması önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Yazar bu çalışmada genom araştırmalarının, sağlık kapsamına giren ve sağlığı aşan uygulama sonuçlarının, bireysel ve sosyal etkilerini fıkhi açıdan değerlendirmeyi ve esas itibarıyla “fıkıh-ahlak bütünlüğü içinde ilkesel düzeyde bir çerçeve” oluşturmayı amaçlamaktadır (s. XI). Çalışma *Giriş* ve *Sonuç* bölümleri hariç *Genoma Müdahaleyle İlgili Etik Tartışmalar* ve *Genoma Müdahaleyle İlgili Fıkhi Yaklaşımlar* olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır.

Giriş Bölümünde (ss. 1-18) konunun güncel değeri, yapılan etik tartışmalar ve yazarın fıkhi mülahazalarına altyapı oluşturması bakımından gen ve genomun ne

¹ Teolojik açıdan insan genomuna müdahaleyi inceleyen doktora tezi için bk. Berat Sarıkaya, *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi ve Doğurduğu Bazı Teolojik Problemler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013). *İnsan Genom Projesi*’nin ilanı ile 1990ların başından itibaren artan bir ilgiyle insan genomuna müdahale konusu ahlaki, hukuki, felsefi ve sosyolojik açılardan akademik çevrelerce ele alınmış, konu ile alakalı zengin bir İngilizce literatür oluşmuştur. Fıkhi açıdan CRISPR-Cas9 teknolojisinin kullanımına dair meseleyi ele alan çalışmalar için bk. Nimah Alsomali – Ghaiath Hussein, “CRISPR-Cas9 and He Jiankui’s Case: An Islamic Bioethics Review Using *Maqasid al-Shari’a* and *Qawaid Fighiyyah*”, *Asian Bioethics Review* 13/2 (2021), 149-165; Noor Munirah Isa vd., “Islamic Perspectives on CRISPR/Cas9-Mediated Human Germline Gene Editing: A Preliminary Discussion”, *Science and Engineering Ethics* 26/6 (2020), 309-323; Qosay A. E. Al-Balas vd., “The Ethics of Gene Editing From An Islamic Perspectives: A Focus on the Recent Gene Editing of the Chinese Twins”, *Science and Engineering Ethics* 26/3 (2020), 1851-1860.

² Bilim ve teknoloji aracılığıyla insan türünün biyolojik ve zihinsel sınırlarını aşmayı amaçlayan felsefi, sosyal ve siyasi bir hareket; bu üstün insan ırkının gelecekte hakimiyetini ön gören akım. Bk. Halim Alperen Çıtak, “Transhümanizm Karşısında Hukuk Devleti İdeali”, *İnsan Hakları Yıllığı* 38 (2020), 1-40.

olduğu, *İnsan Genom Projesi*'nin mahiyeti, genetik mühendisliği, genom düzenlemenin içeriği ve hedefi gibi konular baz alınarak CRISPR-Cas9 tekniğinin önemine dair bilgiler verilmektedir.

Görgülü, *Genoma Müdahaleyle İlgili Etik Tartışmalar* isimli birinci bölümde (ss. 19-93) *Somatik Genom Düzenleme ve Germ Hattı Genom Düzenleme* olmak üzere temel iki müdahale çeşidi olduğunu; germ (soy) hattı genom düzenlemenin iyileştirme/geliştirme amaçlı kullanılırken somatik genom düzenlemenin tedavi ve geliştirme amaçlı olmak üzere iki kullanım şeklinin bulunduğunu vurgulayarak konuyu gerek teknik ve etik tartışmaları ele aldığı birinci bölümde gerekse fıkhi açıdan değerlendirdiği ikinci bölümde bu tasnife dayanarak incelemektedir. Somatik genom düzenleme, genetik hastalıkların tedavisinde yapılan müdahalenin tıbbın maksadıyla uyumlu olarak hastalığın tedavisi amacını taşıması ve bunu sadece ilgili hücreye etki ederek yapması esaslarına dayanılarak genel kabul görmektedir. Geliştirme amaçlı kullanımına ise fiziksel ve bilişsel kapasiteyi artırma, kendini normların üzerine çıkarma, bu teknolojilere ulaşma imkânı olmayanlara karşı ayrımcılığa yol açma gibi gerekçelerle karşı çıkmaktadır. Yazar, bireysel performansı arttırmaya yönelik refah merkezli bir yaklaşım yerine ahlaki gelişimin desteklenmesi gerekliliği vurgusu ile bu endişeyi paylaşmaktadır.

Literatürde asıl tartışılan müdahale türü olan ve insan embriyolarında yapılan araştırmalarda; bilgiyi artırma, genetik hastalıkların geçişini engelleme, somatik hücre düzenlemeleriyle tedavi edilemeyen birden fazla dokuyu etkileyen genetik hastalıkların tedavisi, fizyolojik ve zihinsel geliştirme gibi kullanım amaçları olan 'germ hattı genom düzenleme' çalışmada detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Görgülü, konu ile ilgili etik tartışmaları, biyomedikal etiğin temel ilkeleri olan zararsızlık, yararlılık, otonomi (özerklik) ve adalet prensiplerinden hareketle öne sürülen argümanlar çerçevesinde incelemektedir. Yazarın bu kısımda, genellikle söz konusu müdahale türünün uygulanmasına yönelik mevcut leh ve aleyhteki görüşleri aktarmak ve açıklamakla yetinerek kendi benimsediği görüşü kısaca ifade ettiği gözlemlenmektedir (bk. ss. 53, 82). Mesela, *Embriyonun Ahlaki Değeri* ile ilgili argümanların ele alındığı kısımda Görgülü'nün, cenin hukukuna dair müstakil kıymetli bir çalışması olmasından mütevellit, mevcut tartışmada "İslami açıdan embriyonun ahlaki ve hukuki durumu"na dair birtakım açıklamalar yapması ve bu noktada metni daha zengin bir yapıya büründürmesi mümkünken bunu tercih etmediği görülür (ss. 58-59). Fakat çalışmanın ikinci bölümüne gelindiğinde yazarın, ilk bölümde görüşlerini neden detaylandırmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, bu bölümdeki meseleler ile alakalı bireysel tartışmalarını ikinci bölüme bırakmayı tercih etmiştir. İlk bölümde aktarılan etik tartışmaları gerek -aşağıda bahsedilen- "bilgilendirilmiş rıza" vd. konularda olduğu gibi işaret ederek, gerekse müstakil bir şekilde ele alarak ikinci bölümde değerlendirmektedir. Embriyonun ahlaki değerine dair yapılan tartışmaları da ikinci bölümde *Embriyoyu ve Nesli Muhafaza* başlığı altında fıkhi açıdan değerlendirmektedir. Birinci bölümde son olarak genoma yapılan müdahalelere ilişkin kurumsal kararlara ve hukuki sözleşmelere temas edilmiştir. Bu bağlamda tedavi amaçlı somatik hücre genom düzenleme olumlu karşılanırken kalıtsal genom düzenlemenin bazı taraflarca desteklenmesine karşın gen modifikasyonuna sıcak bakılmadığı ya da tamamen karşı çıktığı görülmektedir.

Görgülü'nün zengin bir literatüre dayanarak konunun teknik kısmı ile ilgili alt yapısı olmayanların dahi rahatlıkla anlayabileceği şekilde mevzuyu ele alması, tasnif

metodu ve kullandığı sade, anlaşılır dili sayesinde, birinci bölümün akabinde fıkhi yaklaşımları ele aldığı ikinci bölüme iyi bir temel teşkil ettiği ortadadır. Bununla birlikte, temelde somatik ve germ hattı genom düzenlemeye dair etik tartışmalarda serdedilen görüşlerin sunulduğu bu bölümün birçok yerinde okurun zihninde yazarın kendi pozisyonuna ve görüşlerine dair soruların yer etmesi ihtimal dâhilindedir. Dolayısıyla yazarın bu bölümde çoğunlukla tanımlayıcı (*deskriptif*) bir usul benimsediği söylenebilir. Bölüm sonu değerlendirmesi ise nispeten yazarın sesinin daha çok duyulduğu, çalışmasında zemini oluşturan bu müdahale çeşitleri ile alakalı nerede durduğunun anlaşıldığı bir yer olarak değerlendirilebilir. İkinci bölüm ise artık bu hususların net bir şekilde belirlediği, analitik bir yaklaşımın ortaya konduğu bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genoma Müdahaleyle İlgili Fıkhi Yaklaşımlar isimli ikinci bölümde (ss. 95-178) Görgülü, genoma müdahale türlerinin şekli, sebepleri ve muhtemel sonuçlarını dikkate alarak değerlendirmekte ve bu doğrultuda konuyu fıkhi açıdan insan olmanın anlamı ve değeri, *makâsîd* doktrini, *sedd-i zerâi'* ve ihtiyat ilkesi, adalet düşüncesi, hak ve sorumluluk bağlamı ve mahremiyete riayet ilkesi çerçevesinde ele alarak tartışmaktadır.

Güncel meselelerin değerlendirilmesi ve yapılacak içtihatlarda benimsenecek usul açısından Görgülü'nün, Karadâvî ve Reysûnî gibi fıkıhçıların; adalet, hürriyet, eşitlik vb. evrensel değerlerin de zaruri maslahatlar kapsamına alınması gerektiği şeklindeki görüşlerini paylaştığı görülmektedir. Bununla birlikte bu temel değerlere, fert ve toplum huzuru açısından büyük öneme haiz fitrat, emanet ve mahremiyet değerlerini de ekleyerek “sürdürülebilir toplum” için bunların muhafazasını gerekli görmektedir (dipnot no: 371, ss. 132-133). Yazar, tedavi ve geliştirme amaçlı genetik müdahaleleri değerlendirmek maksadıyla Şatıbî'nin *makâsîd* anlayışı doğrultusunda ve Reysûnî'nin *Makâsîd'in Üç İlkesi* benzeri bir yaklaşımla *maslahat-mefsedet* dengesini gözeterek üç esasa dayanan teorik bir çerçeve çizmektedir. Buna göre külli ve genel *maslahatın* öncelenmesi, *mefsedetlerin* önlenmesi ve sonuçları dikkate alma ilkesinin uygulanması gerekmektedir. Oluşturduğu bu teorik çerçeveden hareketle yazar, yeri geldikçe birinci bölümde bahsedilen etik tartışmalara da işaret ederek konuyu fıkhi açıdan değerlendirmektedir. Mesela, genom düzenlemeye dair fayda-risk faktörleri üzerinden yürütülen etik tartışmaları, Batı'nın faydacılık anlayışı ile fıkhîteki *maslahat* öğretisini kıyaslayarak ve Batı'nın refah merkezli hayat anlayışını; ‘iyi yaşam’, ‘iyilik hali’ gibi tanımlamalarını sorgulayarak İslami perspektiften ele almaktadır. Buna göre, Anglo-Sakson dünyada etkili olan faydacı/ütilitarian felsefe/etik teori davranıştan elde edilen hazza dayalı olduğu için bireysel nitelik taşıırken İslam hukukunda muteber maslahatın külli ve genel olması vasfı aranmaktadır. Ayrıca böyle bir fayda düşüncesi hukukun öngörülebilir olma niteliğini de tehdit etmektedir. Dahası, İslam'da iyilik hali ve iyi hayat sadece maddi değerlere odaklı değildir; servet, zekâ, güç, sağlık vb. nitelikler, uhrevî mutluluk için birer araç olabilir.

Tedavi ve geliştirme amaçlı gene yapılan müdahaleleri benimsediği bu *makâsîd* eksenli anlayış doğrultusunda değerlendiren yazar, *hastalıkların teşhisi, önlenmesi ve tedavisi* amaçlı somatik hücre düzeyinde yapılan müdahalelerin belli şartlarla caiz; *germ hattında tedavi* gerekçesiyle yapılan genom düzenlemenin “embriyonun maslahatına uygun olduğu düşünülse de tedavi ve geliştirme arasındaki çizginin muğlaklığı, klinik öncesi araştırmalardan pek çok embriyonun yaşamının

sonlandırılacak olması, hastalığı ortadan kaldırmak için genlere müdahale edilirken hedef dışı veya hedefte öngörülmeleyen etkilere yol açabilmesi, yararlı olduğu düşünülen düzenlemelerin nesil ve toplum üzerindeki uzun vadeli etkileri” sebebiyle caiz olmadığı; *genetik geliştirme* amaçlı genoma müdahalelerin ise “insan türünün ve neslinin geleceği adına oluşturabileceği tehdit ve tehlikeler, yol açacağı sosyal problemler dikkate alındığında *mefsedet* yönünün çok daha fazla olduğu” gerekçesiyle caiz olmadığı sonucuna ulaşmaktadır (s. 138). Zaruri *maslahat*lardan bilhassa can ve neslin korunması ilkeleri bu değerlendirmede öne çıkarılmıştır.

Genetik müdahalenin yapılış amacının hükme etkisini göstermesi bakımından dikkati çeken bir diğer nokta ise yazarın genetik hastalık teşhis edilen fetüse, genom düzenlemeyi germ hattında yapılan düzenlemeden farklı görerek somatik hücre tedavisi kapsamında değerlendirmesidir. Buna göre, fetüste tespit edilen bir hastalığın anne ve çocuğun hayatını tehlikeye sokmayacak şekilde tıbbi imkanların el verdiği ölçüde tedavi edilmesi mümkündür. Bu durum, ebeveynin eksik vücut ehliyeti olan ceninin maslahatına karar verme yetkisi olarak değerlendirilmiştir. Böylece Görgülü, etik açıdan tartışılan “bilgilendirilmiş rıza” yani kişinin kendisine uygulanacak tıbbi müdahalenin fayda ve risklerini bilerek karar vermesi (s.29) meselesinin fıkhi açıdan bir sorun oluşturmadığını da ortaya koymaktadır. Fetüse yapılan genetik hastalık dışı müdahaleleri ise fitratın değiştirilmesi olarak değerlendirmektedir.

Görgülü, kesin bir surette *germ hattı düzenlemenin* tıbbi gerekçeyle de olsa canı muhafaza ilkesini ve tedavi sınırlarını aştığını savunmaktadır. Geliştirme amaçlı genoma müdahaleyi caiz görenlerin hasta, hamile ve emzikli kadınların ramazan orucunu başka günlerde tutabilmesi hükmüne kıyas etmesine ve Bakara 2/247 gibi bazı ayet ve “Allah katında kuvvetli mü’min zayıf mü’minden daha sevimlidir” gibi hadislerle dayanarak öne sürdükleri sağlıklı ve güçlü olmanın dinen tavsiye edildiği argümanına karşı çıkararak bunu *kıyas maa’l-fârik* (illet benzerliği bulunmaksızın yapılan kıyas) ve *fıkhi meşruluk arayışına girme* olarak nitelemektedir. Bu hatta yapılan tedavi edici, önleyici, iyileştirme, geliştirme gibi tüm müdahaleleri “insan mühendisliği” olarak görmekte ve nesli muhafaza ilkesini tehdit ettiğini savunmaktadır (s.150). Embriyonun ahlaki ve hukuki statüsü ile gelecek nesillerin güvenliğini de neslin muhafazası kapsamında değerlendiren yazara göre, *germ hattının üreme hücrelerinde araştırma amaçlı genom düzenleme* çalışmaları fıkhi açıdan bir problem oluşturmazken *embriyo düzeyinde genom düzenleme* metodu klinik uygulama aşamasına gelinceye kadar araştırmalarda pek çok embriyonun yaşamının sonlandırılması söz konusu olduğundan dinen sakıncalıdır. Bu konudaki ihtilaf, temelde hayatın başlangıcı ile ilgili görüş farklılıklarına dayanmaktadır. Kimilerine göre embriyo rahme henüz tutunmamışsa kimilerine göre ise ilk 14 gün içerisinde embriyonun (pre-embriyo) bilimsel ve genetik araştırmalarda kullanılması caiz görülmektedir. Görgülü ise daha önceki konu ile ilgili müstakil çalışmalarında da yer verdiği üzere hayatın başlangıcını sperm ve yumurta hücrelerinin aşılma anı olarak kabul ederek insan olma ihtimali taşıyan bu oluşumun döllenme anından itibaren korunması gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla insanın dokunulmazlığı ve mükerrer olması (*ismet-i âdemiyye*) ilkesinin bu aşamadan itibaren işletilmesi gerekmektedir.

Sedd-i zerâî ve ihtiyat ilkesi çerçevesinde söz konusu müdahaleler değerlendirildiğinde yazar, *geliştirme maksatlı genom düzenlemelerin* caiz olmamasına “insanın saygınlığını ihlal etmesi, insan türünün çeşitliliğini bozma riski

taşınması, genom seçimine imkan vererek kalıtsal anlamda üstünlüğe ve ırka dayalı ayrımcılığa sebebiyet verebilecek olması” vb. *mefsedetleri* gerekçe olarak göstermektedir (s. 162). *Tedavi maksatlı germ hattı genom düzenlemelerinde* ise tedavi olmama/genetik hastalıklarla doğma ve kuşaklar boyu sürececek genetik modifikasyon gibi *mefsedetlerin* çatıştığını, bu sebeple *ibâha* prensibine göre aceleyle hüküm vermek yerine ihtiyat prensibinin işletilerek bundan kaçınılmasının daha uygun olacağını, bir takım külli kaideleri (Mecelle mad. 26, 27, 28, 29) delil göstererek savunmaktadır.

Adalet ilkesi açısından konuya bakıldığında yazarın, etik tartışmalarda dillendirilen “eşit erişim” kaygısını paylaştığı görülmektedir. Bu anlamada somatik hücre düzenleme ile yapılan tedavilerin tüm toplumlar ve fertler için ulaşılabilir olması ve ayrımcılığa yol açmaması gerekmektedir. Görgülü, geliştirme amaçlı yapılan çalışmaların ve yatırımların ise dünyada daha temel ihtiyaçlarına bile ulaşamayan kesimlerin varlığı dikkate alındığında tıbbi gereklilik olmaması sebebiyle israf olduğunu ve caiz olmadığını savunmaktadır. Ayrıca Mustafa Çağrırcı’nın tanımından hareketle, adaletin sosyal fırsat eşitliğinden fazlasını, yani ruhi kemale ulaşmayı ifade ettiğini belirterek insanı gen teknolojileriyle insanüstü bir varlığa dönüştürmek yerine manevi gelişimine yatırım yaparak insan-ı kâmile taşımanın hedeflenmesini İslam hukukunun adalet anlayışı ile daha bağdaşır bulmaktadır.

İslam hukukunda hak ve sorumluluklar bağlamında ele alınacak olursa tedavi ve geliştirme amaçlı genetik müdahalelerin hak tasnifinde hem kul hem de Allah hakkına tekabül eden bir yönü olduğu görülmektedir. Görgülü, bunlar içerisinde Allah hakkının daha ağır bastığını, dolayısıyla biyoetiğin temellerinden “otonomi” ilkesinden farklı olarak fıkhîta kişinin bedeniyle ve genomuyla ilgili tasarrufta asıl rolün Şâri’e ait olduğuna dikkat çekmektedir. İnsanın bu hususta sınırsız bir yetkisi ve özerkliğinden bahsetmek mümkün değildir. Dahası ilahi bir emanet olması sebebiyle insanın bedenini ve genomunu koruma sorumluluğu, onlar üzerinde tasarrufta bulunma hakkından önce gelmektedir.

Mahremiyet, İslam hukukunda korunması gereken zaruri değerlerden biridir. Görgülü, özellikle bilgi ve beden mahremiyetinin genoma yapılan müdahalelerde ihlal edildiğine işaret etmektedir. Bir kimsenin kişisel bilgi ve verilerinin, ailevi genetik bulgularının korunması, bilgi mahremiyetinin bir gereği olmakla beraber aynı zamanda ahlaki bir sorumluluktur. Bu noktada yazar, ilkesel olarak genetik bilginin saklanması ya da ifşa edilmesi hususunun *maslahat-mefsedet* açısından ve toplum yararının kişisel yarardan üstün tutularak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Söz konusu iki müdahale türünde de ihlal edilen avret bölgesinin mahremiyetini ise *somatik hücre genom düzenlemede* tedavi kapsamında tıbbi bir zorunluluk olarak görürken *germ hattı genom düzenlemede* böyle bir durum olmaması sebebiyle haram olarak değerlendirmektedir.

İkinci bölümün son kısmında önceki bölüm ile paralel şekilde kurumsal kararlara yer verilmektedir. Söz konusu müdahale türleri ile alakalı Uluslararası Fıkıh Akademisi, İslam Fıkıh Akademisi, İngiltere Müslüman Konseyi (MCB) ve İslam Tıp Bilimleri Örgütü (IOMS)’in kararları ve fetvaları ele alınmaktadır. Bu anlamda Görgülü’nün geliştirme amaçlı müdahalelere karşı çıkararak bu konudaki genel temayülü benimsediği söylenebilir. Bir olgu olarak yaklaştığı genoma müdahale konusunda mutlaka fayda-zarar hesabının yapılmasının ve net sınırlar çizilmesinin

gerekli olduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte, ideal olarak teoloji, felsefe, ahlak, sosyoloji ve psikoloji alanlarından bütüncül bir yaklaşımla konunun ele alınması gerekmektedir.

Görgülü'nün genom araştırmalarının bireysel ve sosyal sonuçlarını değerlendirmek üzere fıkhi-ahlaki bir çerçeve oluşturma gayesi ile kaleme aldığı bu çalışmada, ortaya koyduğu ilmi mülahazaları, değerlendirmeleri ve tutarlı tavrı, İslam'ın temel öğretilerine gösterdiği *Makâsîdü's-Şerîa* eksenli bütüncül yaklaşımıyla amacını gerçekleştirdiğini söylemek mümkün gözükmektedir. Hem tıbbi hem fıkhi konularda geniş bir literatüre dayanan çalışmanın yapılandırılması ve tasnifi, anlamlandırılabilir ve takip edilebilir niteliktedir; açık ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Bununla birlikte bazı hususların ileriki baskılarda gözden geçirilmesinin faydalı olacağı kanaati ile şu hususlar zikredilebilir: Mutaz Hatîb'in "genetik müdahalelerin yol açtığı soru ve sorun alanlarının ahlâkî ve kelâmî boyutları sebebiyle *nevâzil* fıkhi'nin kapsamını aştığı" iddiası, *nevâzil* kavramına dair açıklamanın yapıldığı dipnotta verilmek yerine (s. 95-96, dipnot no: 258), yazarın güncel tıbbi-teknolojik meseleleri değerlendirme imkanı sağlayan fıkhi alanlarını açıkladığı yerde (s. 96) metin içinde tartışılarak veya ayrı bir dipnotta verilebilir. Bu sayede meseleye hem bütünsel bir yaklaşımla cevap verilmiş hem de okuyucuda iddianın yetersiz ele alınmış olduğu intibayı uyandırılmamış olur. Fıkhi yaklaşımın temellendirildiği her maddenin değerlendirme kısmında birbirleriyle olan ilişkilerinden dolayı kaçınılmaz olması çok muhtemel bazı yerlerde tekrara düşüldüğü gözlemlenmiştir (bk. ss. 161-162 dipnot 460, 463 ve 466). Çalışmada esas alınan meal kullanımına dair bilgilendirmenin yapıldığı dipnotun, ilk ayetin kullanıldığı yerde verilmesi daha uygun olacaktır. Ayrıca bu sayede mevcut kullanımda olduğu gibi yapılan açıklama da bölünmemiş olur (s. 99, dipnot no: 264). Benzer şekilde "pre-embriyo" kavramının da ilk geçtiği yerde (s. 151) açıklanması daha uygun olacaktır. Bunların dışında, özellikle ikinci bölümden birinci bölümde tartışılan meselelere göndermeler olması sebebiyle bir indeks oluşturulması faydalı olabilir.

Kaynakça

Al-Balas, Qosay A. E. vd. "The Ethics of Gene Editing From An Islamic Perspectives: A Focus on the Recent Gene Editing of the Chinese Twins". *Science and Engineering Ethics* 26/3 (2020), 1851-1860.

Alsomali, Nimah-Hussein, Ghaiath. "CRISPR-Cas9 and He Jiankui's Case: An Islamic Bioethics Review Using *Maqasid al-Shari'a* and *Qawaid Fighiyyah*". *Asian Bioethics Review* 13/2 (2021), 149-165.

Çıtak, Halim Alperen. "Transhümanizm Karşısında Hukuk Devleti İdeali". *İnsan Hakları Yıllığı* 38 (2020), 1-40.

İsa, Noor Munirah vd. "Islamic Perspectives on CRISPR/Cas9-Mediated Human Germline Gene Editing: A Preliminary Discussion". *Science and Engineering Ethics* 26/6 (2020), 309-323.

Sarıkaya, Berat. *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi ve Doğurduğu Bazı Teolojik Problemler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

3. DEĞERLENDİRME SÜRECİ

2. Değerlendirme

Hakem Değerlendirmesi-1

Hakem: [REDACTED] (Kurul Üyesi)

E-posta: [REDACTED]

Kurum: [REDACTED] ÜNİVERSİTESİ

Değerlendirme Tarihi: 22-06-2022

Değerlendirdiği Dosya: Revizyon-1

Form Cevabı:

Çalışmanın Adı: *Kitap Değerlendirmesi - İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar*

Değerlendiren öğretim üyesinin isim ve kurum bilgileri İSNAD atıf sisteminde (<http://www.isnadsistemi.org>) belirtildiği şekilde yer almakta mı?: *Evet*

Değerlendirme yazan kişinin uzmanlık sahası (YÖK Akademik Bilgisi esastır) değerlendirilen kitap konusu ile uyumlu mu?: *Evet*

Doğru kitap tercih edilmiş mi? • Son 5 yıl içinde yayımlanmış mı? • Akademik araştırma türünde mi?: *Evet*

Değerlendirme yazısının Türkçe başlığı Kitap Değerlendirme Yazım Kılavuzu'na (<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/377527>) uygun mu?: *Evet*

Değerlendirme yazısının İngilizce başlığı Kitap Değerlendirme Yazım Kılavuzu'na uygun mu doğru bir tercüme mi?: *Evet*

Değerlendirme yazısının başına en az 60-80 kelimelik Türkçe öz ekli mi?: *Evet*

Türkçe anahtar kelimeler (en az 5 kavram) yazılı mı? Kavramlar İSNAD atıf sistemi kılavuzuna uygun olarak seçilmiş mi?: *Evet*

Değerlendirme yazısının başına en az 60-80 kelimelik abstract ekli mi?: *Evet*

Keywords (en az 5 kavram) yazılı mı? Kavramlar İSNAD atıf sistemi kılavuzuna uygun olarak seçilmiş mi?: *Evet*

Yazının uzunluğu 1.000-1.500 kelime arasında mı?: *Hayır*

Değerlendirme derginin yazım kurallarına(İsnad atıf sistemine) uygun mu?: *Evet*

Değerlendirme yazısında serin amaç kapsam yöntem üslup konuyu işleyiş kurgusu ve muhtevası anahatlarıyla ele alınmış mı?: *Evet*

Değerlendirilen kitap çok yönlü kritik-eleştirel bir bakış açısıyla (kitabın güçlü ve zayıf yönlerinin ele alınarak) değerlendirilmiş mi?: *Evet*

Yazarın ileri sürdüğü tezler ortaya konulup değerlendirilmiş mi?
(Yazarın tespit ve tezlerine katılmadığı durumlarda gerekçeli açıklama yazılmalıdır): *Kısmen*

Değerlendirmede eserin alan içerisindeki konumu-etkisi alana sunduğu katkı üzerinde durulmuş mu?: *Evet*

Tarih / Date: *22-06-2022*

Editörün Adı ve Soyadı: *Tuğba Gül*

Yazara Not: *Yok (Yazara Açık)*

Editöre Not: *Yok*

Öneri: *Kabul (Yazara Açık)*

Hakemin yüklediği değerlendirme dosyası bulunmamaktadır.

Yazardan Gelen Revizyon Dosyaları

Tam Metin

Başlık: Yayın öncesi gözden geçirilmiş nüsha 2.docx

Tarih:28-06-2022

İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar

Miyase Yavuz Altıntaş | Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (ROR ID: 05mskc574)
İslami İlimler Fakültesi, Fıkıh Anabilim Dalı
Assistant Prof., Ankara Hacı Bayram Veli University Faculty of Islamic Sciences,
Department of Fiqh
Ankara/ Turkey
miyase.yavuzaltintas@hbv.edu.tr | ORCID: 0000-0002-5338-3266

İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar, yazar Ülfet Görgülü (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), XII+210 sayfa, ISBN 978-625-7672-44-3.

Öz

İslam hukukunda güncel meselelere dair hayati öneme sahip ve gelişen tıp teknolojisine bağlı olarak sürekli değişim içinde olan alanlardan biri de tıp ve sağlık ile ilgili konulardır. Bu bağlamda insan genomuna yapılan tıbbi müdahaleler ve CRISPR-Cas9 teknolojisinin bu yönde kullanımına dair bir çalışmanın yakın zamanlara kadar yapılmamış olması bu alanda üzerinde çalışılmaya değer bir boşluğun varlığına işaret eder. Ülfet Görgülü'nün *İnsan Genomuna Müdahale, Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar* isimli eseri, sözü edilen boşluğu doldurmaya yönelik ilk çalışma olması sebebiyle oldukça önemlidir. Bu çalışmada, insan genomuna yönelik tedavi, araştırma, geliştirme ve iyileştirme amaçlı yapılan genetik müdahalelerin, bireysel ve toplumsal etkilerini 'fıkhi açıdan' ele alan söz konusu eserin incelenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Biyofıkıh, Maslahat, Mefsedet, Biyoetik, Genetik Müdahale, CRISPR-Cas9

Interventions in the Human Genome: Ethical Discussions-Jurisprudential (Fıkhi) Approaches by Ülfet Görgülü (Ankara: Turkish Diyanet Foundation Publishing, 2021), XII+210 pages, ISBN 978-625-7672-44-3.

Abstract

One of the vital and constantly changing fields regarding current issues in Islamic law is medicine and health-related issues. In this context, it is noteworthy that a study on medical interventions to the human genome and the use of CRISPR-Cas9 technology in this direction has not been studied until recently. Ülfet Görgülü's work titled *Intervention in the Human Genome: Ethical Discussions-Jurisprudential (Fıkhi) Approaches*, appears to be a significant contribution to the field by being the first Turkish study on the subject. In this paper, it is aimed to examine the work in question, which deals with the individual and social effects of genetic interventions in the human genome for treatment, research, development and improvement purposes.

Keywords: Islamic Law, Bio-Fiqh, Maslahah, Mafsadah, Bioethics, Genetic Interventions, CRISPR-Cas9

İnsan genomuna müdahale edilmesiyle ilgili birtakım çalışma ve deneylerin uzun süredir yapıldığı bilinmektedir. Ancak CRISPR-Cas9 teknolojisi kullanılarak genetik müdahalede bulunulmuş ikiz bebeklerin 25 Kasım 2018 tarihinde Çin’de dünyaya geldiğinin ilanı ile insan genomuna müdahale tartışmaları uluslararası bir boyuta taşınmıştır. Çalışmanın metodolojisi ve ulaştığı neticenin sıhhati hakkında birçok eleştiri gündeme gelse de bu haber, insan genomuna yapılan müdahalenin sonuçlarının artık görülebilen bir vakıya dönüştüğünün göstergesi olmuştur.

Diğer canlı türlerinin genetik özelliklerine müdahale edilmesi ise zaten uzun zamandır söz konusu olmaktadır. Öyle ki artık genetiği değiştirilmiş organizmalı (GDO) besinlerin, insan ve hayvan sağlığı üzerinde yaptığı tahribatlar ve ekolojik dengeye karşı tehdidi, insanlığın en güncel problemlerinden biri haline gelmiştir. Bitki ve hayvanlarda yaratılışı değiştirme; ırk ıslahı, genetiği değiştirilmiş bitkiler vb. daha önce farklı çalışmalarda ele alınmış olsa da insan genomuna özellikle germ hattına müdahale ve bunu mümkün kılan CRISPR-Cas9 teknolojisinin kullanımı, daha önce Türkçe literatürde fıkhi açıdan ele alınmamıştı.¹Bu anlamda transhümanizmin² pek çok mecrada tartışıldığı günümüzde, konuyu fıkhi açıdan ele alan, Ülfet Görgülü’nün *İnsan Genomuna Müdahale Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar* isimli çalışması önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Yazar bu çalışmada genom araştırmalarının, sağlık kapsamına giren ve sağlığı aşan uygulama sonuçlarının, bireysel ve sosyal etkilerini fıkhi açıdan değerlendirmeyi ve esas itibarıyla “fıkıh-ahlak bütünlüğü içinde ilkesel düzeyde bir çerçeve” oluşturmayı amaçlamaktadır (s. XI). Çalışma *Giriş* ve *Sonuç* bölümleri hariç *Genoma Müdahaleyle İlgili Etik Tartışmalar* ve *Genoma Müdahaleyle İlgili Fıkhi Yaklaşımlar* olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır.

Giriş Bölümünde (ss. 1-18) konunun güncel değeri, yapılan etik tartışmalar ve yazarın fıkhi mülahazalarına altyapı oluşturması bakımından gen ve genomun ne

¹ Teolojik açıdan insan genomuna müdahaleyi inceleyen doktora tezi için bk. Berat Sarıkaya, *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi ve Doğurduğu Bazı Teolojik Problemler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013). *İnsan Genom Projesi*’nin ilanı ile 1990ların başından itibaren artan bir ilgiyle insan genomuna müdahale konusu ahlaki, hukuki, felsefi ve sosyolojik açılardan akademik çevrelerce ele alınmış, konu ile alakalı zengin bir İngilizce literatür oluşmuştur. Fıkhi açıdan CRISPR-Cas9 teknolojisinin kullanımına dair meseleyi ele alan çalışmalar için bk. Nimah Alsomali – Ghaiath Hussein, “CRISPR-Cas9 and He Jiankui’s Case: An Islamic Bioethics Review Using *Maqasid al-Shari’a* and *Qawaid Fighiyyah*”, *Asian Bioethics Review* 13/2 (2021), 149-165; Noor Munirah Isa vd., “Islamic Perspectives on CRISPR/Cas9-Mediated Human Germline Gene Editing: A Preliminary Discussion”, *Science and Engineering Ethics* 26/6 (2020), 309-323; Qosay A. E. Al-Balas vd., “The Ethics of Gene Editing From An Islamic Perspectives: A Focus on the Recent Gene Editing of the Chinese Twins”, *Science and Engineering Ethics* 26/3 (2020), 1851-1860.

² Bilim ve teknoloji aracılığıyla insan türünün biyolojik ve zihinsel sınırlarını aşmayı amaçlayan felsefi, sosyal ve siyasi bir hareket; bu üstün insan ırkının gelecekte hakimiyetini ön gören akım. Bk. Halim Alperen Çıtak, “Transhümanizm Karşısında Hukuk Devleti İdeali”, *İnsan Hakları Yıllığı* 38 (2020), 1-40.

olduğu, *İnsan Genom Projesi*'nin mahiyeti, genetik mühendisliği, genom düzenlemenin içeriği ve hedefi gibi konular baz alınarak CRISPR-Cas9 tekniğinin önemine dair bilgiler verilmektedir.

Görgülü, *Genoma Müdahaleyle İlgili Etik Tartışmalar* isimli birinci bölümde (ss. 19-93) *Somatik Genom Düzenleme ve Germ Hattı Genom Düzenleme* olmak üzere temel iki müdahale çeşidi olduğunu; germ (soy) hattı genom düzenlemenin iyileştirme/geliştirme amaçlı kullanılırken somatik genom düzenlemenin tedavi ve geliştirme amaçlı olmak üzere iki kullanım şeklinin bulunduğunu vurgulayarak konuyu gerek teknik ve etik tartışmaları ele aldığı birinci bölümde gerekse fıkhi açıdan değerlendirdiği ikinci bölümde bu tasnife dayanarak incelemektedir. Somatik genom düzenleme, genetik hastalıkların tedavisinde yapılan müdahalenin tıbbın maksadıyla uyumlu olarak hastalığın tedavisi amacını taşıması ve bunu sadece ilgili hücreye etki ederek yapması esaslarına dayanılarak genel kabul görmektedir. Geliştirme amaçlı kullanımına ise fiziksel ve bilişsel kapasiteyi artırma, kendini normların üzerine çıkarma, bu teknolojilere ulaşma imkânı olmayanlara karşı ayrımcılığa yol açma gibi gerekçelerle karşı çıkmaktadır. Yazar, bireysel performansı arttırmaya yönelik refah merkezli bir yaklaşım yerine ahlaki gelişimin desteklenmesi gerekliliği vurgusu ile bu endişeyi paylaşmaktadır.

Literatürde asıl tartışılan müdahale türü olan ve insan embriyolarında yapılan araştırmalarda; bilgiyi artırma, genetik hastalıkların geçişini engelleme, somatik hücre düzenlemeleriyle tedavi edilemeyen birden fazla dokuyu etkileyen genetik hastalıkların tedavisi, fizyolojik ve zihinsel geliştirme gibi kullanım amaçları olan 'germ hattı genom düzenleme' çalışmada detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Görgülü, konu ile ilgili etik tartışmaları, biyomedikal etiğin temel ilkeleri olan zararsızlık, yararlılık, otonomi (özerklik) ve adalet prensiplerinden hareketle öne sürülen argümanlar çerçevesinde incelemektedir. Yazarın bu kısımda, genellikle söz konusu müdahale türünün uygulanmasına yönelik mevcut leh ve aleyhteki görüşleri aktarmak ve açıklamakla yetinerek kendi benimsediği görüşü kısaca ifade ettiği gözlemlenmektedir (bk. ss. 53, 82). Mesela, *Embriyonun Ahlaki Değeri* ile ilgili argümanların ele alındığı kısımda Görgülü'nün, cenin hukukuna dair müstakil kıymetli bir çalışması olmasından mütevellit, mevcut tartışmada "İslami açıdan embriyonun ahlaki ve hukuki durumu"na dair birtakım açıklamalar yapması ve bu noktada metni daha zengin bir yapıya büründürmesi mümkünken bunu tercih etmediği görülür (ss. 58-59). Fakat çalışmanın ikinci bölümüne gelindiğinde yazarın, ilk bölümde görüşlerini neden detaylandırmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, bu bölümdeki meseleler ile alakalı bireysel tartışmalarını ikinci bölüme bırakmayı tercih etmiştir. İlk bölümde aktarılan etik tartışmaları gerek -aşağıda bahsedilen- "bilgilendirilmiş rıza" vd. konularda olduğu gibi işaret ederek, gerekse müstakil bir şekilde ele alarak ikinci bölümde değerlendirmektedir. Embriyonun ahlaki değerine dair yapılan tartışmaları da ikinci bölümde *Embriyoyu ve Nesli Muhafaza* başlığı altında fıkhi açıdan değerlendirmektedir. Birinci bölümde son olarak genoma yapılan müdahalelere ilişkin kurumsal kararlara ve hukuki sözleşmelere temas edilmiştir. Bu bağlamda tedavi amaçlı somatik hücre genom düzenleme olumlu karşılanırken kalıtsal genom düzenlemenin bazı taraflarca desteklenmesine karşın gen modifikasyonuna sıcak bakılmadığı ya da tamamen karşı çıktığı görülmektedir.

Görgülü'nün zengin bir literatüre dayanarak konunun teknik kısmı ile ilgili alt yapısı olmayanların dahi rahatlıkla anlayabileceği şekilde mevzuyu ele alması, tasnif

metodu ve kullandığı sade, anlaşılır dili sayesinde, birinci bölümün akabinde fıkhi yaklaşımları ele aldığı ikinci bölüme iyi bir temel teşkil ettiği ortadadır. Bununla birlikte, temelde somatik ve germ hattı genom düzenlemeye dair etik tartışmalarda serdedilen görüşlerin sunulduğu bu bölümün birçok yerinde okurun zihninde yazarın kendi pozisyonuna ve görüşlerine dair soruların yer etmesi ihtimal dâhilindedir. Dolayısıyla yazarın bu bölümde çoğunlukla tanımlayıcı (*deskriptif*) bir usul benimsediği söylenebilir. Bölüm sonu değerlendirmesi ise nispeten yazarın sesinin daha çok duyulduğu, çalışmasında zemini oluşturan bu müdahale çeşitleri ile alakalı nerede durduğunun anlaşıldığı bir yer olarak değerlendirilebilir. İkinci bölüm ise artık bu hususların net bir şekilde belirlediği, analitik bir yaklaşımın ortaya konduğu bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genoma Müdahaleyle İlgili Fıkhi Yaklaşımlar isimli ikinci bölümde (ss. 95-178) Görgülü, genoma müdahale türlerinin şekli, sebepleri ve muhtemel sonuçlarını dikkate alarak değerlendirmekte ve bu doğrultuda konuyu fıkhi açıdan insan olmanın anlamı ve değeri, *makâsîd* doktrini, *sedd-i zerâi'* ve ihtiyat ilkesi, adalet düşüncesi, hak ve sorumluluk bağlamı ve mahremiyete riayet ilkesi çerçevesinde ele alarak tartışmaktadır.

Güncel meselelerin değerlendirilmesi ve yapılacak içtihatlarda benimsenecek usul açısından Görgülü'nün, Karadâvî ve Reysûnî gibi fıkıhçıların; adalet, hürriyet, eşitlik vb. evrensel değerlerin de zaruri maslahatlar kapsamına alınması gerektiği şeklindeki görüşlerini paylaştığı görülmektedir. Bununla birlikte bu temel değerlere, fert ve toplum huzuru açısından büyük öneme haiz fitrat, emanet ve mahremiyet değerlerini de ekleyerek “sürdürülebilir toplum” için bunların muhafazasını gerekli görmektedir (dipnot no: 371, ss. 132-133). Yazar, tedavi ve geliştirme amaçlı genetik müdahaleleri değerlendirmek maksadıyla Şatıbî'nin *makâsîd* anlayışı doğrultusunda ve Reysûnî'nin *Makâsîd'in Üç İlkesi* benzeri bir yaklaşımla *maslahat-mefsedet* dengesini gözeterek üç esasa dayanan teorik bir çerçeve çizmektedir. Buna göre külli ve genel *maslahatın* öncelenmesi, *mefsedetlerin* önlenmesi ve sonuçları dikkate alma ilkesinin uygulanması gerekmektedir. Oluşturduğu bu teorik çerçeveden hareketle yazar, yeri geldikçe birinci bölümde bahsedilen etik tartışmalara da işaret ederek konuyu fıkhi açıdan değerlendirmektedir. Mesela, genom düzenlemeye dair fayda-risk faktörleri üzerinden yürütülen etik tartışmaları, Batı'nın faydacılık anlayışı ile fıkhîteki *maslahat* öğretisini kıyaslayarak ve Batı'nın refah merkezli hayat anlayışını; ‘iyi yaşam’, ‘iyilik hali’ gibi tanımlamalarını sorgulayarak İslami perspektiften ele almaktadır. Buna göre, Anglo-Sakson dünyada etkili olan faydacı/ütilitarian felsefe/etik teori davranıştan elde edilen hazza dayalı olduğu için bireysel nitelik taşıırken İslam hukukunda muteber maslahatın külli ve genel olması vasfı aranmaktadır. Ayrıca böyle bir fayda düşüncesi hukukun öngörülebilir olma niteliğini de tehdit etmektedir. Dahası, İslam'da iyilik hali ve iyi hayat sadece maddi değerlere odaklı değildir; servet, zekâ, güç, sağlık vb. nitelikler, uhrevî mutluluk için birer araç olabilir.

Tedavi ve geliştirme amaçlı gene yapılan müdahaleleri benimsediği bu *makâsîd* eksenli anlayış doğrultusunda değerlendiren yazar, *hastalıkların teşhisi, önlenmesi ve tedavisi* amaçlı somatik hücre düzeyinde yapılan müdahalelerin belli şartlarla caiz; *germ hattında tedavi* gerekçesiyle yapılan genom düzenlemenin “embriyonun maslahatına uygun olduğu düşünülse de tedavi ve geliştirme arasındaki çizginin muğlaklığı, klinik öncesi araştırmalardan pek çok embriyonun yaşamının

sonlandırılacak olması, hastalığı ortadan kaldırmak için genlere müdahale edilirken hedef dışı veya hedefte öngörülmeleyen etkilere yol açabilmesi, yararlı olduğu düşünülen düzenlemelerin nesil ve toplum üzerindeki uzun vadeli etkileri” sebebiyle caiz olmadığı; *genetik geliştirme* amaçlı genoma müdahalelerin ise “insan türünün ve neslinin geleceği adına oluşturabileceği tehdit ve tehlikeler, yol açacağı sosyal problemler dikkate alındığında *mefsedet* yönünün çok daha fazla olduğu” gerekçesiyle caiz olmadığı sonucuna ulaşmaktadır (s. 138). Zaruri *maslahat*lardan bilhassa can ve neslin korunması ilkeleri bu değerlendirmede öne çıkarılmıştır.

Genetik müdahalenin yapılış amacının hükme etkisini göstermesi bakımından dikkati çeken bir diğer nokta ise yazarın genetik hastalık teşhis edilen fetüse, genom düzenlemeyi germ hattında yapılan düzenlemeden farklı görerek somatik hücre tedavisi kapsamında değerlendirmesidir. Buna göre, fetüste tespit edilen bir hastalığın anne ve çocuğun hayatını tehlikeye sokmayacak şekilde tıbbi imkanların el verdiği ölçüde tedavi edilmesi mümkündür. Bu durum, ebeveynin eksik vücup ehliyeti olan ceninin maslahatına karar verme yetkisi olarak değerlendirilmiştir. Böylece Görgülü, etik açıdan tartışılan “bilgilendirilmiş rıza” yani kişinin kendisine uygulanacak tıbbi müdahalenin fayda ve risklerini bilerek karar vermesi (s.29) meselesinin fıkhi açıdan bir sorun oluşturmadığını da ortaya koymaktadır. Fetüse yapılan genetik hastalık dışı müdahaleleri ise fitratın değiştirilmesi olarak değerlendirmektedir.

Görgülü, kesin bir surette *germ hattı düzenlemenin* tıbbi gerekçeyle de olsa canı muhafaza ilkesini ve tedavi sınırlarını aştığını savunmaktadır. Geliştirme amaçlı genoma müdahaleyi caiz görenlerin hasta, hamile ve emzikli kadınların ramazan orucunu başka günlerde tutabilmesi hükmüne kıyas etmesine ve Bakara 2/247 gibi bazı ayet ve “Allah katında kuvvetli mü’min zayıf mü’minden daha sevimlidir” gibi hadislerle dayanarak öne sürdükleri sağlıklı ve güçlü olmanın dinen tavsiye edildiği argümanına karşı çıkararak bunu *kıyas maa’l-fârik* (illet benzerliği bulunmaksızın yapılan kıyas) ve *fıkhi meşruluk arayışına girme* olarak nitelemektedir. Bu hatta yapılan tedavi edici, önleyici, iyileştirme, geliştirme gibi tüm müdahaleleri “insan mühendisliği” olarak görmekte ve nesli muhafaza ilkesini tehdit ettiğini savunmaktadır (s.150). Embriyonun ahlaki ve hukuki statüsü ile gelecek nesillerin güvenliğini de neslin muhafazası kapsamında değerlendiren yazara göre, *germ hattının üreme hücrelerinde araştırma amaçlı genom düzenleme* çalışmaları fıkhi açıdan bir problem oluşturmazken *embriyo düzeyinde genom düzenleme* metodu klinik uygulama aşamasına gelinceye kadar araştırmalarda pek çok embriyonun yaşamının sonlandırılması söz konusu olduğundan dinen sakıncalıdır. Bu konudaki ihtilaf, temelde hayatın başlangıcı ile ilgili görüş farklılıklarına dayanmaktadır. Kimilerine göre embriyo rahme henüz tutunmamışsa kimilerine göre ise ilk 14 gün içerisinde embriyonun (pre-embriyo) bilimsel ve genetik araştırmalarda kullanılması caiz görülmektedir. Görgülü ise daha önceki konu ile ilgili müstakil çalışmalarında da yer verdiği üzere hayatın başlangıcını sperm ve yumurta hücrelerinin aşılma anı olarak kabul ederek insan olma ihtimali taşıyan bu oluşumun döllenme anından itibaren korunması gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla insanın dokunulmazlığı ve mükerrer olması (*ismet-i âdemiyye*) ilkesinin bu aşamadan itibaren işletilmesi gerekmektedir.

Sedd-i zerâî ve ihtiyat ilkesi çerçevesinde söz konusu müdahaleler değerlendirildiğinde yazar, *geliştirme maksatlı genom düzenlemelerin* caiz olmamasına “insanın saygınlığını ihlal etmesi, insan türünün çeşitliliğini bozma riski

taşınması, genom seçimine imkan vererek kalıtsal anlamda üstünlüğe ve ırka dayalı ayrımcılığa sebebiyet verebilecek olması” vb. *mefsedetleri* gerekçe olarak göstermektedir (s. 162). *Tedavi maksatlı germ hattı genom düzenlemelerinde* ise tedavi olmama/genetik hastalıklarla doğma ve kuşaklar boyu sürececek genetik modifikasyon gibi *mefsedetlerin* çatıştığını, bu sebeple *ibâha* prensibine göre aceleyle hüküm vermek yerine ihtiyat prensibinin işletilerek bundan kaçınılmasının daha uygun olacağını, bir takım külli kaideleri (Mecelle mad. 26, 27, 28, 29) delil göstererek savunmaktadır.

Adalet ilkesi açısından konuya bakıldığında yazarın, etik tartışmalarda dillendirilen “eşit erişim” kaygısını paylaştığı görülmektedir. Bu anlamada somatik hücre düzenleme ile yapılan tedavilerin tüm toplumlar ve fertler için ulaşılabilir olması ve ayrımcılığa yol açmaması gerekmektedir. Görgülü, geliştirme amaçlı yapılan çalışmaların ve yatırımların ise dünyada daha temel ihtiyaçlarına bile ulaşamayan kesimlerin varlığı dikkate alındığında tıbbi gereklilik olmaması sebebiyle israf olduğunu ve caiz olmadığını savunmaktadır. Ayrıca Mustafa Çağrırcı’nın tanımından hareketle, adaletin sosyal fırsat eşitliğinden fazlasını, yani ruhi kemale ulaşmayı ifade ettiğini belirterek insanı gen teknolojileriyle insanüstü bir varlığa dönüştürmek yerine manevi gelişimine yatırım yaparak insan-ı kâmile taşımanın hedeflenmesini İslam hukukunun adalet anlayışı ile daha bağdaşır bulmaktadır.

İslam hukukunda hak ve sorumluluklar bağlamında ele alınacak olursa tedavi ve geliştirme amaçlı genetik müdahalelerin hak tasnifinde hem kul hem de Allah hakkına tekabül eden bir yönü olduğu görülmektedir. Görgülü, bunlar içerisinde Allah hakkının daha ağır bastığını, dolayısıyla biyoetiğin temellerinden “otonomi” ilkesinden farklı olarak fıkhîta kişinin bedeniyle ve genomuyla ilgili tasarrufta asıl rolün Şâri’e ait olduğuna dikkat çekmektedir. İnsanın bu hususta sınırsız bir yetkisi ve özerkliğinden bahsetmek mümkün değildir. Dahası ilahi bir emanet olması sebebiyle insanın bedenini ve genomunu koruma sorumluluğu, onlar üzerinde tasarrufta bulunma hakkından önce gelmektedir.

Mahremiyet, İslam hukukunda korunması gereken zaruri değerlerden biridir. Görgülü, özellikle bilgi ve beden mahremiyetinin genoma yapılan müdahalelerde ihlal edildiğine işaret etmektedir. Bir kimsenin kişisel bilgi ve verilerinin, ailevi genetik bulgularının korunması, bilgi mahremiyetinin bir gereği olmakla beraber aynı zamanda ahlaki bir sorumluluktur. Bu noktada yazar, ilkesel olarak genetik bilginin saklanması ya da ifşa edilmesi hususunun *maslahat-mefsedet* açısından ve toplum yararının kişisel yarardan üstün tutularak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Söz konusu iki müdahale türünde de ihlal edilen avret bölgesinin mahremiyetini ise *somatik hücre genom düzenlemede* tedavi kapsamında tıbbi bir zorunluluk olarak görürken *germ hattı genom düzenlemede* böyle bir durum olmaması sebebiyle haram olarak değerlendirmektedir.

İkinci bölümün son kısmında önceki bölüm ile paralel şekilde kurumsal kararlara yer verilmektedir. Söz konusu müdahale türleri ile alakalı Uluslararası Fıkıh Akademisi, İslam Fıkıh Akademisi, İngiltere Müslüman Konseyi (MCB) ve İslam Tıp Bilimleri Örgütü (IOMS)’in kararları ve fetvaları ele alınmaktadır. Bu anlamda Görgülü’nün geliştirme amaçlı müdahalelere karşı çıkararak bu konudaki genel temayülü benimsediği söylenebilir. Bir olgu olarak yaklaştığı genoma müdahale konusunda mutlaka fayda-zarar hesabının yapılmasının ve net sınırlar çizilmesinin

gerekli olduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte, ideal olarak teoloji, felsefe, ahlak, sosyoloji ve psikoloji alanlarından bütüncül bir yaklaşımla konunun ele alınması gerekmektedir.

Görgülü'nün genom araştırmalarının bireysel ve sosyal sonuçlarını değerlendirmek üzere fıkhi-ahlaki bir çerçeve oluşturma gayesi ile kaleme aldığı bu çalışmada, ortaya koyduğu ilmi mülahazaları, değerlendirmeleri ve tutarlı tavrı, İslam'ın temel öğretilerine gösterdiği *Makâsîdü's-Şerîa* eksenli bütüncül yaklaşımıyla amacını gerçekleştirdiğini söylemek mümkün gözükmektedir. Hem tıbbi hem fıkhi konularda geniş bir literatüre dayanan çalışmanın yapılandırılması ve tasnifi, anlamlandırılabilir ve takip edilebilir niteliktedir; açık ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Bununla birlikte bazı hususların ileriki baskılarda gözden geçirilmesinin faydalı olacağı kanaati ile şu hususlar zikredilebilir: Mutaz Hatîb'in "genetik müdahalelerin yol açtığı soru ve sorun alanlarının ahlâkî ve kelâmî boyutları sebebiyle *nevâzil* fikhının kapsamını aştığı" iddiası, *nevâzil* kavramına dair açıklamanın yapıldığı dipnotta verilmek yerine (s. 95-96, dipnot no: 258), yazarın güncel tıbbi-teknolojik meseleleri değerlendirme imkanı sağlayan fıkıh alanlarını açıkladığı yerde (s. 96) metin içinde tartışılarak veya ayrı bir dipnotta verilebilir. Bu sayede meseleye hem bütünsel bir yaklaşımla cevap verilmiş hem de okuyucuda iddianın yetersiz ele alınmış olduğu intibayı uyandırılmamış olur. Fıkhi yaklaşımın temellendirildiği her maddenin değerlendirme kısmında birbirleriyle olan ilişkilerinden dolayı kaçınılmaz olması çok muhtemel bazı yerlerde tekrara düşüldüğü gözlemlenmiştir (bk. ss. 161-162 dipnot 460, 463 ve 466). Çalışmada esas alınan meal kullanımına dair bilgilendirmenin yapıldığı dipnotun, ilk ayetin kullanıldığı yerde verilmesi daha uygun olacaktır. Ayrıca bu sayede mevcut kullanımda olduğu gibi yapılan açıklama da bölünmemiş olur (s. 99, dipnot no: 264). Benzer şekilde "pre-embriyo" kavramının da ilk geçtiği yerde (s. 151) açıklanması daha uygun olacaktır. Bunların dışında, özellikle ikinci bölümden birinci bölümde tartışılan meselelere göndermeler olması sebebiyle bir indeks oluşturulması faydalı olabilir.

Kaynakça

Al-Balas, Qosay A. E. vd. "The Ethics of Gene Editing From An Islamic Perspectives: A Focus on the Recent Gene Editing of the Chinese Twins". *Science and Engineering Ethics* 26/3 (2020), 1851-1860.

Alsomali, Nimah-Hussein, Ghaiath. "CRISPR-Cas9 and He Jiankui's Case: An Islamic Bioethics Review Using *Maqasid al-Shari'a* and *Qawaid Fighiyyah*". *Asian Bioethics Review* 13/2 (2021), 149-165.

Çıtak, Halim Alperen. "Transhümanizm Karşısında Hukuk Devleti İdeali". *İnsan Hakları Yıllığı* 38 (2020), 1-40.

İsa, Noor Munirah vd. "Islamic Perspectives on CRISPR/Cas9-Mediated Human Germline Gene Editing: A Preliminary Discussion". *Science and Engineering Ethics* 26/6 (2020), 309-323.

Sarıkaya, Berat. *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi ve Doğurduğu Bazı Teolojik Problemler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

4. EDİTÖR SON KARARI

Editörlük Kararı

Ad Soyad: Abdullah Demir

Rol: Editör

E-posta: abduhahdemir@hotmail.com

Kurum: ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ, İSLAMİ İLİMLER
FAKÜLTESİ, TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BÖLÜMÜ, KELAM VE İSLAM
MEZHEPLERİ TARİHİ ANABİLİM DALI

Karar Tarihi: 24-06-2022

Karar: Kabul Edildi